

МІОК Міжнародний інститут
освіти, культури
та зв'язків з діаспорою

Українські суботні та недільні школи в Європі: відповіді на виклики війни

Монографія

Львів 2025

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА»
МІЖНАРОДНИЙ ІНСТИТУТ ОСВІТИ, КУЛЬТУРИ ТА ЗВ'ЯЗКІВ З
ДІАСПОРОЮ

**Галина Бойко, Оксана Галайчук, Оксана Горда, Назар Данчишин,
Галина Темник, Оксана Трумко**

**УКРАЇНСЬКІ
СУБОТНІ ТА НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ В ЄВРОПІ: ВІДПОВІДІ НА
ВИКЛИКИ ВІЙНИ**

Монографія

За загальною редакцією **Ірини Ключковської**

Львів
Видавництво Львівської політехніки
2025

УДК 37.018.4:373.3/.5 (4–672ЄС)(477)“2022/...”

У 45

Рецензенти:

Козловська І. М., докторка педагогічних наук, провідна наукова співробітниця Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка»;

Турчин Я. Б., докторка політичних наук, професорка кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»;

Червінська І. Б., докторка педагогічних наук, професорка кафедри педагогіки початкової освіти, завідувачка творчої навчально-наукової лабораторії «Гірська школа Українських Карпат» Карпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Рекомендувала Вчена рада

Національного університету «Львівська політехніка»

(протокол № 30 від 16 грудня 2025 року.)

Українські суботні та недільні школи в Європі: відповіді на виклики війни: монографія / Г. Бойко, О. Галайчук, О. Горда, Н. Данчишин, Г. Темник, О. Трумко; за заг. ред. І. Ключковської. Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2025. – 183 с.

ISBN 978-966-994-125-1

Розкрито особливості трансформації освітнього процесу в неформальних українських закладах шкільної освіти за кордоном і подолання викликів, які постали перед цими осередками після повномасштабного вторгнення росії в Україну, що спричинило вимушену масову міграцію сімей із дітьми шкільного віку до країн Європи, передусім Великої Британії, Іспанії, Німеччини, Польщі та Чехії – країн, які, за даними ООН, прийняли найбільше воєнних мігрантів.

Видання буде корисним для широкого кола осіб, у фокусі зацікавлень яких є українська освіта за кордоном як одна з форм збереження національної ідентичності, зокрема науковців, педагогів, політиків, громадських діячів та ін.

УДК 37.018.4:373.3/.5 (4–672ЄС)(477)“2022/...”

Усі права застережено, жодна частина цієї публікації не може бути передрукована або використана іншим способом (електронним, механічним, як фотокопія тощо) без попередньої письмової згоди авторів і видавця, яким є Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою.

© Г. Бойко, О. Галайчук, О. Горда, Н. Данчишин,
Г. Темник, О. Трумко, 2025

ЗМІСТ

Вступ	6
Розділ 1. Організація освітнього процесу в суботніх і недільних школах Європи після 24 лютого 2022 року: зміни та досягнення	8
1.1. Вчителі: кількісні та якісні зміни після повномасштабного вторгнення.....	8
1.2. Динаміка кількості учнів після початку війни: виклики та шляхи їх розв’язання.....	12
1.3. Вікові та категорійні характеристики учнів суботніх і недільних шкіл.....	16
1.4. Кількість учнів у класах і принципи поділу на класи у суботніх і недільних школах.....	19
1.5. Мотивація учнів у суботніх і недільних школах: виклики та успішні стратегії.....	25
1.6. Взаємодія суботніх і недільних шкіл з іншими навчальними закладами.....	27
1.7. Проблеми визнання освітніх документів, які видають школи.....	32
Розділ 2. Освітній простір українських суботніх та недільних шкіл у Європі: форми, зміст, партнерство, мотивація	37
2.1. Форми навчання в суботніх і недільних школах за кордоном під час війни.....	37
2.2. Нові навчальні дисципліни.....	42
2.3. Позакласна та позашкільна робота.....	49
2.4. Батьки та школа: мотивація та взаємодія.....	57
Розділ 3. Матеріально-технічне та навчально-методичне забезпечення українських суботніх і недільних шкіл в Європі	66
3.1. Приміщення школи: пошук джерел фінансування.....	66
3.2. Оргтехніка для навчання.....	75
3.3. Навчально-методичне забезпечення.....	77
3.4. Спонсорська підтримка та меценатство.....	81
3.5. Робота вчителів.....	84
Розділ 4. Мовні та культурні бар’єри й подолання цих викликів в українських суботніх і недільних школах Європи	87
4.1. Мовна ситуація в українських шкільних осередках Європи.....	87
4.2. Російськомовні батьки та мотивація дітей до спілкування українською.....	97

4.3. Подолання мовних бар'єрів	104
4.4. Культурні бар'єри	111
Розділ 5. Психологічні бар'єри та інші проблеми психологічного характеру..	119
5.1. Проблеми психологічного характеру, пов'язані з навчальним процесом	120
5.1.1. Рівень володіння українською мовою	120
5.1.2. Проблеми поведінкового характеру	125
5.1.3. Інклюзивність	127
5.2. Проблеми, зумовлені переїздом (еміграцією)	129
5.2.1. Переїзд в іншу країну, різка зміна місця перебування, відсутність середовища у новій країні	130
5.2.2. Невизначеність ситуації	131
5.2.3. Протестні настрої підлітків	132
5.2.4. Вплив відсутності батьків на поведінку дітей	133
5.3. Психологічні проблеми, пов'язані з травмою війни	134
5.3.1. Емоційні прояви	135
5.3.2. Фізіологічні прояви/наслідки	140
5.4. Психологічна допомога, психологічний супровід	142
Розділ 6. Проблема «руського міра» та протидія їй в українських школах Європи	149
6.1. Злочини «руського міра» в контексті освіти на тимчасово окупованих територіях України	149
6.2. Українські освітяни Європи в протидії «руському міру»	151
Висновки	168
Рекомендації	176
Список використаної літератури	177

ВСТУП

Із початком повномасштабного вторгнення росії в Україну мільйони українців знайшли прихисток у різних країнах Європи. Найбільшу кількість вимушених втікачів від війни склали жінки з дітьми дошкільного та шкільного віку. Значна частина таких дітей поповнили українські заклади неформальної освіти, зокрема суботні та недільні школи, за кордоном. Це в багатьох випадках спричинило проблеми, що постали перед цими осередками освіти.

В основі монографії – якісне соціологічне дослідження «Українські суботні та недільні школи в Європі: відповіді на виклики війни».

Мета – виявити проблеми, які постали після 24 лютого 2022 року перед українським шкільництвом, та шляхи їх подолання.

У фокусі уваги були п'ять європейських держав (Велика Британія, Іспанія, Німеччина, Польща та Чехія), які від 24 лютого 2022 року прийняли, згідно з даними ООН, найбільше українських воєнних мігрантів із дітьми. Дослідження базувалося на 25 комплексних інтерв'ю із керівниками українських суботніх і недільних шкіл. Польовий етап дослідження тривав з лютого по квітень 2024 року.

Структурно монографія складається із шести розділів. У першому розділі (авторка – Оксана Трумко) висвітлено проблеми організації освітнього процесу в досліджуваних школах, зокрема проаналізовано кількісні та якісні зміни у складі педагогічних колективів цих закладів після 24 лютого 2022 року та динаміку кількості учнів і її причини; акцентовано на вікових і категорійних характеристиках школярів і принципах поділу на класи, зважаючи на нові виклики; розглянуто вплив російськомовності дітей українських вимушених мігрантів на організацію навчального процесу; описано ефективні мотиваційні стратегії залучення учнів до навчання у суботніх і недільних школах; порушено питання визнання документів, які видають неформальні заклади освіти.

У межах другого розділу (авторка – Галина Бойко) проаналізовано ключові складові освітнього процесу в зазначеному типі закладів, зокрема: 1) сучасні форми навчання, які використовують у суботніх і недільних школах (онлайн, офлайн, змішані моделі, самостійна робота та домашні завдання); 2) навчальні предмети, включені до освітнього процесу, та їхню адаптацію до потреб дітей різних вікових груп;

3) роль позакласної та позашкільної роботи у формуванні української культурної ідентичності; 4) способи взаємодії шкіл із батьками як головними партнерами в освіті дітей та залучення їх до життя школи.

Авторка третього розділу (Оксана Галайчук) сфокусувала увагу на питаннях матеріально-технічного та навчально-методичного забезпечення. У цій частині розкрито проблеми, пов'язані з орендою приміщень для проведення навчального процесу, придбанням оргтехніки та обладнання і матеріалів для творчих занять, пошуком і вибором навчальної літератури в умовах відсутності універсальних підручників для учнів різнорівневих і різновікових класів, оплатою праці вчителів, пошуком джерел фінансування, взаємодією зі спонсорами та меценатами.

Четвертий розділ (авторка – Оксана Горда) присвячено аналізу мовної ситуації у шкільних середовищах. Розкрито особливості функціонування української мови в українознавчих шкільних осередках зазначених країн, зважаючи на двомовність учнів. Сконцентровано увагу на проблемі російськомовності в сім'ях вимушених мігрантів з України та на особливостях роботи з дітьми із таких родин. Виокремлено мовні та культурні бар'єри, що постали перед учнями українознавчих суботніх і недільних шкіл в європейських країнах, та проаналізовано способи подолання цих труднощів і описано підходи, які застосовували педагоги, щоб підвищувати мотивацію дітей до активного використання української мови в побуті та навчальному процесі.

У п'ятому розділі (авторка – Галина Темник) йдеться про проблеми психологічного характеру, пов'язані безпосередньо з навчальним процесом, зумовлені еміграцією та травмою війни. Окрему увагу зосереджено на питаннях психологічного супроводу шкіл: формах роботи психологів, функціонуванні психології як шкільного предмета та інших заходах зі складовою психологічної допомоги.

У шостому розділі (автор – Назар Данчишин) зроблено спробу визначити рівень небезпеки політики «руського міра» для українських громад за кордоном, насамперед у середовищі працівників та учнів українських суботніх і недільних шкіл Європи. Висвітлено, в яких аспектах українські громади п'ятьох європейських держав, обраних для дослідження, протидіють таким загрозам.

Автори висловлюють вдячність усім респондентам, які попри велику зайнятість, знайшли час на інтерв'ю, та рецензентам наукової розвідки за співпрацю.

Розділ 1

ОРГАНІЗАЦІЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ В СУБОТНІХ І НЕДІЛЬНИХ ШКОЛАХ ЄВРОПИ ПІСЛЯ 24 ЛЮТОГО 2022 РОКУ: ЗМІНИ ТА ДОСЯГНЕННЯ

Повномасштабна війна у 2022 році стала поштовхом до глобальних змін у житті мільйонів українців. Особливих трансформацій зазнала і система неформальної освіти, зокрема суботні та недільні школи, за кордоном. Ці заклади традиційно виконували функції збереження національної ідентичності, мови, культури, а також інтеграції дітей у громади українців за межами Батьківщини, тому значна частина вимушених мігрантів привела до них своїх дітей. Це були діти, які бачили війну, велика частина з них – російськомовні, тому багатьом суботнім і недільним школам довелося реорганізувати свою роботу.

1.1. Вчителі: кількісні та якісні зміни після повномасштабного вторгнення

Кількість вчителів у суботніх і недільних школах значно змінилася після 24 лютого 2022 року. До цього часу в таких школах навчалося відносно небагато дітей, а отже, не було потреби у великій кількості педагогів. Наприклад, у школах в Іспанії, Німеччині, Великій Британії та Чехії до війни працювало від 2 до 15 вчителів.

«У нас і не було багато дітей, бо ми тільки почали, нам необхідності не було у вчителів» (директорка, Іспанія).

Проте після початку війни кількість учнів зросла в рази, що викликало необхідність розширення педагогічних колективів. У деяких школах кількість учителів збільшилася в десять разів, в інших – у два чи три рази. Наприклад, у Великій Британії кількість учителів у деяких школах зросла з 10 до 30 осіб, а в Німеччині – з 4–5 до 7–9. Одна з респонденток зазначає, що «вчителів було більше, ніж була потреба» (директорка, Німеччина). Є школи, які не зазнали суттєвих змін. Детальні дані відображені в Таблиці 1.

Період	Іспанія		Чехія	Німеччина				Велика Британія
	Школа 1	Школа 2	Школа 3	Школа	Школа 4	Школа 5	Школа 6	Школа 7
Було до 24.02.2022	5	15	4–5	14	3	3	10	2
Стало після 24.02.2022	22	18	7–9	23	7	30	20–30	10

Таблиця 1. Кількість вчителів у суботніх і недільних школах до та після повномасштабного вторгнення РФ в Україну

Додамо, що у Великій Британії створена мережа Української школи Пречистої Діви Марії (Saint Mary's Ukrainian School), яка об'єднує 12 шкіл. Тут станом на 22–23 рік працює 178 людей, з яких 30 задіяні повний робочий день.

Ситуація у Польщі була іншою: тут кількість вчителів не зазнала суттєвих змін, оскільки є можливість навчатися українською мовою. Для українців як національної меншини діє 5 шкільних комплексів. І хоча відповідно до польського законодавства право на безкоштовне навчання у цих школах мають лише діти, які є громадянами Польщі або мають статус національної меншини, вони прийняли дітей українських вимушених мігрантів. Наприклад, у Комплексі загальноосвітніх шкіл ім. Богдана-Ігоря Антонича в Лігниці навчається 273 учні, які покинули Україну після 24 лютого 2022 року [25]. Директор однієї зі суботніх шкіл також підтверджує цей факт.

«Здається, з 2020 року <...> стало дві вчительки, тоді з часом стало, значить, навіть три вчительки <...> У 2022, у лютому, в нас було три вчительки української мови, плюс я один <...> нам видавалося, що до нас от підуть діти <...> А потім ми побачили, що якогось великого ажіотажу не спостерігалось» (директор школи, Польща).

Частина респондентів зазначає, що вчителів є недостатньо, але немає приміщень для створення більшої кількості класів або немає людей відповідної компетенції.

«Хотілося б мати більше вчителів, але нема більше приміщення, аби ми дітей розділили» (директорка школи, Чехія).

«Вчителі нам потрібні завжди, але є різне розуміння, хто нам потрібен <...> Це люди, котрі працюють за покликанням. Це в них не професія, це в них справді покликання» (директорка школи, Німеччина).

Учасники опитування зауважують, що, зокрема, є брак педагогів, які можуть працювати з дітьми дошкільного віку та дітьми з особливими потребами.

«На кожну дитину з особливою потребою потрібен свій асистент. Це в ідеалі <...> Зараз у нас у садочку три вихователі, тобто нам потрібно ще саме для садочка. Що стосується класів, то у нас є один вчитель і один асистент» (директорка школи, Велика Британія).

Якщо є проблеми, пов'язані з кількістю вчителів, то школи шукають шляхи їх розв'язання: 1) навчання у дві зміни; 2) допомога від асистентів.

«Зараз у нас працюють 12 дівчат <...> У нас невеликі групи <...> Ми зробили дві зміни» (директорка школи, Іспанія).

«Асистент вчителя – дуже така популярна позиція. І в нашій школі раніше було 2 асистенти, тепер 10, наприклад. Вони роблять певні роботи, не просто ходять, нічого не роблять, а в них є конкретне завдання» (директорка, Велика Британія).

Відбулися зміни у складі педагогічних колективів. Педагоги, які приїхали з України, доповнили або замінили вчителів, які працювали в українських суботніх і недільних школах до повномасштабного вторгнення. Оскільки вчителі, які працювали до 24 лютого 2022 року, стали активно займатися волонтерством, перекладами, організовували різноманітні акції тощо, вони не мали часу навчати дітей. Також для новоприбулих учителів робота в суботніх і недільних школах стала способом реалізації.

«Наші діаспорні вчительки фактично дуже швидко після вторгнення перестали працювати через те, що вони були дуже зайняті волонтерською діяльністю, потрібно було багато перекладати, українська мова раптово стала дуже затребувана, і вони просто вже, не маючи ні часу, ні ресурсу, відмовились вести навчання, але також вони дали змогу іншим вчителькам, які прибули з України, щоб вони могли десь себе трошки реалізувати

<...> І в основному всі вчителі, які прийшли, вони і залишилися» (директорка школи, Німеччина).

Тож зростання кількості вчителів відбулося завдяки освітянам, які покинули Україну через війну.

«87% – це освітяни, які переїхали до Великої Британії за останні два роки» (директорка школи, Велика Британія).

«От, власне, я певно тільки єдина, що залишилася з тієї старої команди, а всі інші вчителі – це всі вчителі, які приїхали після 22 року» (директорка школи, Велика Британія).

Тепер до школи прийшли люди з відповідною педагогічною освітою, які для викладання обирають новітні методики, орієнтуючись на принципи Нової української школи. Завдяки цьому напливу багато шкіл змогли не лише збільшити кількість учителів, а й підвищити якість навчального процесу.

«За 23-й рік ми змогли набрати досить такий хороший педагогічний склад. І зараз я можу сказати, в нас вже майже всі викладачі, вони насправді своєю спеціалізацією займаються з дітьми <...> Я можу сказати, що наш розвиток не від кількості, а від якості змінився» (директорка школи, Німеччина).

Хоча деякі респонденти зазначили, що новим педагогам складно було адаптуватися до роботи за програмами суботніх і недільних шкіл, які раз на тиждень працюють з дітьми-білінгвами, і орієнтовані не стільки на вивчення предметів українознавчого циклу, скільки на створення відповідної атмосфери для формування любові до України та патріотизму.

Важливо, що у школах Чехії, Німеччини, Великої Британії, окрім вчителів, почали активно працювати асистенти.

«Коли раніше вчителька мала час на уроці і перевірити, і написати, то тепер, наприклад, в першому класі 20 дітей. Там є два асистенти, які приходять до дітей, дивляться, як вони пишуть» (директорка школи, Велика Британія).

Отже, після 24 лютого 2022 року кількість учителів у суботніх і недільних школах Європи суттєво зросла через вплив українських вимушених мігрантів. У школах з'явилися нові педагогічні кадри – це педагоги, які покинули Україну у зв'язку з війною, що дозволило покращити якість навчання та впровадити новітні методики. На допомогу їм прийшли асистенти, на яких також зріс запит. Проте питання достатньої кількості педагогів для оптимальної організації навчального процесу для деяких шкіл залишилося невирішеним, що пов'язано з нестачею як приміщень, так і викладачів з відповідною кваліфікацією, зокрема для дітей з особливими потребами.

1.2. Динаміка кількості учнів після початку війни: виклики та шляхи їх розв'язання

Суботні та недільні школи на початку війни прийняли значну кількість дітей. Про вплив учнів, які прийшли до шкіл, щоб продовжити навчання, респонденти розповідають так:

«Коли почалася війна і масово стали придувати діти <...>, стояли черги аж до вулиці батьків з дітьми, які тільки почули, що є українська школа, прийшли записуватися <...>. В класах просто було, як в бочках оселедців, напхано повно дітей» (директорка школи, Велика Британія).

«Вони прийшли через те, що діти ще вчора ходили в Україні в школу, а зараз куди, в німецьку? Ні, в українську» (директорка школи, Німеччина).

Школи збільшилися удвічі, утричі та навіть удесятеро. Було запроваджено списки очікування.

«Це дуже великий приріст <...> це разів у п'ять виросла кількість дітей, це було дуже швидко, дуже сильно. Ситуація мінялася з геометричною прогресією. Були дні, коли ми приходили, наприклад, зранку в нас було три класи, і вже під кінець дня ми зачиняли школу, в нас уже було чотири» (директорка школи, Велика Британія).

Протягом 2022–2023 рр. кількість дітей у школах почала зменшуватися.

«Далі кількість почала зменшуватися, і якщо на червень 2022 року у нас було 320-330 дітей в таких рамках, зараз у нас наразі 250 дітей» (директорка школи, Німеччина).

Зміни у кількості учнів відображені у Таблиці 2.

Період	Іспанія				Чехія		Німеччина				Велика Британія			
	Школа 1	Школа 2	Школа 3	Школа 4	Школа 5	Школа 6	Школа 7	Школа 8	Школа 9	Школа 10	Школа 11	Школа 12	Школа 13	Школа 14
Було до 2022	10	80	100	50	20	56	100	20	15	70	10	15	100	10
Стало у 2022		240	180		60		700	350		320–330	90–120	80	250–270	50
Стало у 2023	130	150–160	150	150–170		98	450	350	45	250	90–120			50

Таблиця 2. Кількість учнів у різних суботніх і недільних школах до та після повномасштабного вторгнення рф в Україну

У мережі закладів Української школи Пречистої Діви Марії (Saint Mary's Ukrainian School) кількість дітей збільшилася у 10 разів.

«Школа до 24 лютого 22 року нараховувала 240 дітей. І ми вважали, що ми є велика школа і в нас багато роботи, але починаючи з середини березня, почалася хвиля переселення <...>, оця різниця між 2500 і 250, тобто в 10 разів ми зросли» (директорка школи, Велика Британія).

У 2023 році у них було 3 локації, де навчалось понад 200 дітей, декілька локацій, де було по 100 дітей, та локації, де було по 50 дітей. Загалом близько 1740 учнів.

Як бачимо, протягом 2023 року ситуація змінилася, кількість дітей зменшилася. Причини, як зазначили респонденти, такі:

1. Переїзд або в інші країни, або назад в Україну.

«У 23 році нас вже не було так багато <...>, дуже багато дітей поїхало в Польщу, повернулися. Багато людей поїхало, не знаю чому, в країни Балтії,

багато людей поїхало в Україну. Знаю людей, які поїхали в Німеччину, казали, що там більші виплати, що там краще» (директорка школи, Іспанія).

2. Дітям складно справлятися з навантаженням, яке вони мають. Багато із них відвідують школи країни перебування, вивчають мову країни перебування та, окрім того, навчаються онлайн в українських загальноосвітніх школах, відвідують різноманітні гуртки.

«Дитині було важко, через те, що дитина 5 днів практично відвідує німецьку школу, вечорами, чи коли вона там займається ще онлайн і в суботу ще у неї уроки в українській школі і їм, дітям, було важко. Тому вони припиняли відвідувати нашу школу, це було зрозуміло» (директорка школи, Німеччина).

3. Нерозуміння значення суботньої школи та змісту освіти в ній.

«Коли до нас 19 березня прийшли багато нових діток з України, саме через цю назву, українська школа, всі, хто приїхали з України і прийшли до нас, дуже охоче викидали слово «суботня». Вони не акцептували його, вони читали «українська школа» (директорка школи, Німеччина).

4. Небажання батьків розмовляти українською.

«Чому від нас діти йшли? Тому що деякі батьки сказали, що їм не потрібна українська мова. Вони сприйняли нас просто як суботній заклад, де вони дітей можуть віддати і мати свій вільний час <...> ми трошечки на батьків мали тиск, тому що батьки не переходили на українську мову, вони далі спілкувалися російською» (директорка школи, Німеччина).

Водночас не в усіх школах змінилася кількість учнів, і це пов'язано з небажанням розв'язувати нові організаційні проблеми.

«Дітей у нас десь сорок орієнтовно <...> Ми не хочемо зараз змінювати, радикально збільшувати кількість дітей чи вчителів, тому що це і адміністративні навантаження, і орендні навантаження, це просто несе за собою якісь інші потреби, які ми не маємо можливості зараз покривати» (директорка школи, Чехія).

Незважаючи на те, що станом на середину 2022 року в Польщі 90% учнів перебували у класах з польськими дітьми і лише 10% – в інтеграційних класах [12], невелика кількість учнів все-таки поповнила і суботні та недільні школи. Також у цій країні є школи для українців як національної меншини. Це має свої плюси: отримання атестата про середню освіту, чого суботня школа не може забезпечити.

«Загалом через нашу школу пройшло близько 200 дітей. Зараз може єдесь 140 приблизно заяв, і з них відвідує так-от постійно, ну, приблизно 70 учнів» (директор школи, Польща).

В основному це діти, які не встигли навчитися в українській системі освіти читати і писати, бо, як зазначив директор опитаної школи, діти старшого шкільного віку не мають потреби витратити суботу на навчання.

«Як дитина ходила в 5–6 клас в Україні, вона до нас напевно не прийде. Ну, в більшості випадків. Бо не бачать потреби» (директор школи, Польща).

Також невелика кількість учнів старшого шкільного віку в суботніх і недільних школах Польщі пов'язана із системою освіти у цій країні. Тут діє восьмирічна школа, а далі діти з 16 до 20 років продовжують навчання в професійно орієнтованих закладах (ліцеї, технікуми, галузеві школи) [23], тому у дітей є інше навантаження і пріоритети.

«Ті, хто вивчився ці вісім класів, вони, як правило, вже до нас не приходять, тому що в них починається зовсім інший вік» (директор школи, Польща).

Хоча, додамо, що проблема зі старшокласниками є у всіх опитаних школах. Вони відвідують школу неохоче – і їхня кількість поступово зменшується.

«Більшість вони отак 13 років, вони вже не ходять. Я б сказала, я розумію чому, звичайно, тому що вони вже знаходять собі своє, знаєте, в чому вони будуть продовжувати навчатися, або це спортивні, або такі гуртки якісь, які їм більше подобаються, чи що» (директорка школи, Чехія).

Тому, щоб діти старшого шкільного віку продовжували відвідувати суботні та недільні школи, вчителі шукають інші способи їхньої інтеграції. Зокрема замість навчання, вони займаються волонтерством.

«Категорія 16–18, то ми долучаємо на наші локації асистентами. Вони вже більше волонтерять і допомагають. Головне, що вони з нами і при громаді» (директорка школи, Велика Британія).

Отож, суботні та недільні школи в Європі на початку 2022 року зіткнулися зі значним збільшенням кількості учнів, що призвело до збільшення навантаження на заклади та вчителів. Однак протягом 2022–2023 років спостерігається зменшення чисельності дітей через повернення в Україну, переїзд до інших країн і труднощі з поєднанням різних форм навчання. Деякі батьки зрозуміли, що суботні і недільні школи – це неповноцінні загальноосвітні навчальні заклади, до того ж виникають проблеми у виборі мови спілкування батьків із дітьми та вчителями. Проблеми також виникають зі старшокласниками, які віддають перевагу іншим заняттям, тому їх залучають до допомоги в організації навчального процесу більше, аніж до навчання.

1.3. Вікові та категорійні характеристики учнів суботніх і недільних шкіл

За даними кількісного дослідження, яке провів МІОК у 2022 році, після широкомасштабного вторгнення РФ в Україну віковий діапазон учнів зазнав незначних змін (64% респондентів зазначили, що вік учнів не змінився). Наймолодші учні – це діти 3–4 років, найстарші – 14–15 або 16–17 років [7]. Результати якісного дослідження підтверджують, що у більшості суботніх і недільних шкіл навчаються діти від дошкільного віку до 11 класу. Тому після 24 лютого 2022 року, як зазначає одна із респонденток, вони були готові прийняти дітей будь-якого віку, зокрема старшокласників.

«Оскільки в нас система була, всі класи були з першого по одинадцятий, тобто дітки додавалися, класи розширювалися, але вчителі мали вже досвід роботи за програмою екстернату і досвід роботи зі скороченими темами, десь матеріал ширше даємо, десь скорочуємо, тому для вчителів єдина проблема – кількість дітей в класах» (директорка школи, Іспанія).

Частина шкіл таки запровадила старші класи. Оскільки раніше школу відвідували діти до 14–15 років і потреби у старших класах не було, то у зв'язку з війною дирекція була вимушена розширити віковий діапазон школи, запропонувавши програми для старшокласників, зокрема заняття із підготовки до випускних іспитів.

«Минулого року (2022 – О. Т.) був дуже цікавий рік, сповнений таких теж своєрідних викликів, тому що в нас вперше, принаймні на моїй пам'яті, і можливо я не знаю ще скільки років до того, вперше в нас була група дітей віком 16–17 років» (директорка школи, Велика Британія).

Деякі школи не змінили вікового діапазону і продовжують навчати дітей від дошкільного віку (або від 6 років) до 13–14 років. Респонденти зауважують, що діти дошкільного віку з радістю відвідують суботні школи.

«Вони гордо йдуть і кажуть: «Я йду до школи». Ви уявляєте, яка це гордість для дитини? У чотири роки дитина йде до школи, і її ніхто не переконає, що вона йде в садочок, чи вона йде в ігрову групу, вона йде до української школи» (директорка школи, Німеччина).

Змінилися не тільки кількість і вік учнів, а й категорії. До суботніх і недільних шкіл прийшли діти вимушених мігрантів. Якщо порівняти кількість трудових мігрантів і кількість вимушених мігрантів у Великій Британії, Іспанії, Німеччині, Польщі та Чехії, то можна побачити, що вимушені мігранти суттєво переважають. Наприклад, до 24 лютого 2022 року в Німеччині проживали близько 260 тисяч громадян України [29]. Після повномасштабного вторгнення ця кількість зросла в рази через великий вплив біженців, і станом на кінець 2023 становила приблизно 1,132 мільйона громадян України [3]. Тому, не дивно, що сьогодні найчисельнішою групою учнів у суботніх і недільних школах у Великій Британії, Іспанії, Німеччині, Чехії є діти з сімей, які покинули Україну у зв'язку з війною.

«У школі 52 учні – це діти, які покинули Україну через війну. Троє дітей – це тільки дві сім'ї українців, які вже жили тут давно» (директорка школи, Велика Британія).

Далі ідуть діти трудових мігрантів та діти зі змішаних сімей, які можуть розмовляти або українською, або мовою країни-проживання, або іншою мовою. Іноземці приходять до шкіл вкрай рідко.

«В основному, трудові мігранти. Це, мабуть, були ті, хто приїхали, ці перші сім'ї. Далі почали до нас приєднуватися діти з двомовних сімей, в основному батько німець, мати українка. Тоді ми відкрили для себе оцей феномен через те, що діти в сім'ї розмовляли німецькою мовою або навіть іншою іноземною мовою. Такі теж варіанти були, коли батько, наприклад, українець, а мати італійка. І дитина вдома спілкується з мамою італійською, з батьком українською. І в школі вона спілкується, відповідно, німецькою, вивчає англійську <...> Якщо ми будемо говорити про 2005–2008 роки, оце якраз почалася у нас така зміна – двомовні діти» (директорка школи, Німеччина).

«Ні, в нас таких немає, щоб були діти іноземців, в нас таких немає. Ну, не пам'ятаю. Приходили до нас трошечки вивчали мову чехи <...> Діти мігрантів також, є і зі змішаних сімей, декілька дітей є» (директорка школи, Чехія).

«Таких іноземців, щоб зовсім не мали відношення до України, нема <...> Але зі змішаних сімей в нас дуже багато» (директорка школи, Німеччина).

У Польщі ж навпаки: діти вимушених мігрантів становлять лише четверту частину в суботніх і недільних школах.

«<...> в основному діти трудових мігрантів. Причому половина, орієнтовно половина з наших учнів, вони вже народилися у Варшаві. Тобто вони тут живуть від народження, але оскільки вони не мають громадянства, вони не можуть скористатися опцією для меншини. І може зараз якісь там 25%, це от вимушені переселенці, які приїхали після лютого 22 року» (директор школи, Польща).

Тож як до повномасштабного вторгнення рф в Україну, так і після у більшості шкіл діють дошкільні заклади освіти і класи від 1 до 11. Деякі школи, які не мали старших класів, додали їх. Сьогодні в суботніх і недільних школах у більшості країн Європи переважають діти, що приїхали за кордон через війну, тоді як число дітей трудових мігрантів залишається меншим.

1.4. Кількість учнів у класах і принципи поділу на класи у суботніх і недільних школах

Кількість учнів у класі є важливим чинником, що впливає на якість освіти, комфорт дітей та ефективність викладання. Розповідаючи про кількість учнів в одному класі, респонденти зазначили, що оптимальною є кількість 12–15 учнів. Це забезпечує ефективне навчання, дає можливість приділити увагу кожному учню, забезпечити необхідними матеріалами тощо.

«Ми сходимося на думці, що 12–15 дітей – це реально та кількість, яку вчитель може покрити. Ми можемо забезпечити матеріалами, тому що ми стараємося книжки купувати, зошити, все це купувати, щоб у дітей це було, і простори в нас розраховані приблизно на таку кількість дітей, щоб вони в класі сіли і їм було комфортно» (директорка школи, Чехія).

«Ми завжди кажемо: 15 максимум. Якщо у нас є перший клас, от нас зараз вже 30, то ми якраз розділяємо по 15. Другий клас – 10, третій клас – 12, але потім старший клас – 18 <...> Тобто десь, скажімо, від 10 до 15» (директорка школи, Німеччина).

На початку повномасштабного вторгнення класи були дуже великі і говорити про оптимальну для навчального процесу кількість учнів в одному класі не мало сенсу.

«Ми просто собі не давали ради, ми не знали навіть, як ми маємо документи прийняти, тому що люди безперестану йшли, вони йшли кожен раз, кожную суботу, нові-нові дітки. Було просто дуже багато дітей» (директорка школи, Іспанія).

Проте протягом 2022–2023 рр. кількість учнів дещо зменшилася. Тож на момент опитування, говорячи про середню кількість учнів в одному класі, респонденти наводять приклади класів із найбільшою кількістю учнів – понад 30.

«Є класи, де дітей може бути 32, є класи, де менше як 15–17 <...> до 30 ми маємо повний клас, а далі розділяємо» (директорка школи, Велика Британія).

Окрім того, респонденти додають, що в школі у всіх класах навчається різна кількість учнів.

«Є маленькі класи, є класи по 18, по 19, по 20. Є найменші в нас класи – 6 чоловік» (директорка школи, Іспанія).

На основі відповідей респондентів ми сформуваємо Таблицю 3, у якій не тільки відображено кількість учнів у різних класах декількох шкіл, а й продемонстровано, що у початкових класах спостерігається найбільше учнів, тоді, як у середній та старшій школі їхня кількість поступово зменшується.

Класи	Іспанія		Чехія	
	Школа 1	Школа 2	Школа 3	Школа 4
1–4 класи	18	12	12	20
5–8 класи	8		7–8	14
9–11 класи	менше як 8	5–7	10 / 15	17

Таблиця 3. Кількість учнів у класах різних суботніх і недільних шкіл

Отримані дані підтверджують і відповіді респондентів.

«Початкова школа, в нас всі класи переповнені, бо там, скажімо, мінімально 17 учнів, максимально 25. Але 25 – це забагато. Просто в нас вже немає стільки кабінетів» (директорка школи, Німеччина).

Крім того, кількість дітей в одному класі зменшується протягом року, тому для директорів і координаторів шкіл важливо на початку навчального року охопити якомога більшу кількість охочих навчатися у школі.

«Нам шкода, якщо у нас, скажімо, першокласників записується трошки більше, ніж 20, і ми знаємо, що в процесі навчального року вони можуть або переїхати, або повернутися в Україну, і в нас потім зменшиться кількість. То хочеться-таки по максимуму набрати дітей в класи, а там вже подивимося, хто залишиться. Тобто так от виходить, що ми беремо трошки більше, ніж 20, а потім в нас там до 17, до 18 залишається» (директорка школи, Німеччина).

Також не всі діти, які зареєстровані, відвідують школу щосуботи.

«В одному класі від 15 до 30 <...> Ну, але всі вони не ходять, тому реально 30 учнів щосуботи там немає» (директор школи, Польща).

Не всі школи мають змогу поділити учнів одного віку чи одного рівня володіння українською мовою на окремі класи, що пов'язано із нестачею приміщень.

«У нас переповнені класи, бо у нас переповнене приміщення. У нас всього дві кімнати для чотирьох класів <...> ми їх розділяємо перегородками, у нас виходить, що діти дуже скупчені, вчителі намагаються перекричати одне одного, це дуже важко» (директорка школи, Велика Британія).

Тому суботні та недільні школи активно використовують асистентів, запит на яких з'явився після 2024 року.

«В одному класі десь 20 дітей <...> Ми не ділимо їх, але на них є дві вчительки» (директорка школи, Німеччина).

У зв'язку зі змінами у кількості учнів і входженням у класи дітей, що зростали в іншому культурно-соціальному вимірі, аніж діти діаспори, й були свідками воєнних злочинів росіян, важливо було з'ясувати, які є принципи поділу на класи в суботніх і недільних школах. Окрім того, як зауважили респонденти, багато дітей, які приїхали за кордон, є російськомовними. Одна з причин – більшість виїхали насамперед з російськомовних східних і південних областей та доволі російськомовного Києва.

«Був шок також для діаспори, наскільки російськомовні поприїжджали, як їх багато, і наскільки цей наш вузький україномовний світ діаспори звузився взагалі до мінімуму» (директорка школи, Німеччина).

Хоча після повномасштабного вторгнення значна частина російськомовних почали спілкуватися вдома українською, перейшла повністю на українську у спілкуванні з іншими людьми, стали дистанціюватися від російськомовного контенту в кіно, музиці та літературі [29]. Наприклад, мовний портрет вимушених мігрантів у Польщі у 2022 році засвідчив, що лише 6% респондентів вважали, що російська є мовою, якою можна

спілкуватися з багатьма людьми, а більшість респондентів (понад 35%) вважають її мовою смерті та агресії [9]. З часом ситуація змінилася.

Наведемо такий приклад. Наприкінці 2024 року в Україні зменшилася частка учасників освітнього процесу, які вважають українську рідною мовою: серед учнів – на 17%, батьків – на 11%, вчителів – на 8%. Також спостерігається зростання інтернет-простору та соціальних мереж, особливо на півдні та сході України [17]. Міркуємо, що за кордоном ситуація теж погіршується, оскільки російськомовним потрібно вивчити не тільки українську, а й мову країни перебування.

Тож основними критеріями поділу учнів на класи у 2022 році стали вік, рівень володіння українською мовою та походження учнів. Найпопулярнішим критерієм є вік.

«Загалом, коли збільшилася кількість дітей, в розмірах нашої школи це 90–95% новоприбулих. Звісно, що це діти, які вільно володіють українською. Коли вони починали приїжджати, ми не ділили класи, оце старі, оце нові. Ми їх всіх звели до купи приблизно за віком, тому що за віковими цими особливостями дітям завжди цікавіше десь якісь спільні інтереси знаходити <...> Українська – це залишився єдиний канал комунікації, через який вони з цими дітьми можуть спілкуватися» (директорка школи, Велика Британія).

У зв'язку з пандемією та російсько-українською війною у дітей є певні прогалини у знаннях, тому дітей поділили на класи за рівнем володіння мовою.

«На початку, в 2022 році, приходили діти, які, наприклад, були в Україні в першому чи в другому класі, але через ковід вони фактично в школу не ходили. Тобто вони ніби включені в систему української освіти, але реально, наприклад, вони не вміли писати» (директорка школи, Чехія).

Також причиною такого поділу стало те, що деякі діти вимушених мігрантів не володіли українською мовою.

«Школа відкрилася в жовтні 2022 року <...> Але я вам скажу, основний пункт, який ми зрозуміли після відкриття школи, це 95% дітей нашої суботньої

школи, які зареєструвалися, було російськомовними <...> Я мріяла українцям в Німеччині зберегти українську ідентичність, щоб вони про неї не забували, розвивали і розповсюджували тут серед німців. Виявилось, мені потрібно було спершу дітей навчити української мови і взагалі розказати, що таке Україна, українські традиції і звичаї» (координаторка школи, Німеччина).

«Ми дивимося найперше на рівні знань, тому що дитина може бути вже старшою, але ми стикнулися з такою ситуацією, що були діти російськомовні, для яких навіть ще в такому віці дуже складно розуміти навіть українську і писати. Тому ми їх також брали у відповідну групу» (директорка школи, Німеччина).

Часто під час поділу учнів суботніх і недільних шкіл на класи враховують і вік, і рівень володіння українською мовою.

«Ми орієнтуємося на вік 6, 7, 8, 9, 10 плюс, але є таке, що ми когось кудись пересуваємо, тому що, наприклад, дитина не читає або не пише, або, навпаки, на свій вік добре читає, пише, то ми її віддаємо в середню групу тоді» (директорка школи, Чехія).

«У школі є чотири вікові групи <...> 6–7 років, 8 ділимо наполовину, залежно від рівня знання, ідуть або в меншу групу, або в старшу» (директор школи, Польща).

Причини поділу дітей на категорії: діти вимушених мігрантів і діти діаспори.

1. Діти, які приїхали з України, добре володіють українською мовою, тому дітям представників діаспори складно з ними навчатися в одному класі.

«Ці діти, нові діти, які приїхали з України, гора рук, активно працюють, розуміють, про що йде мова, а мої діти <...> мої діти сидять і не розуміють, що відбувається. Тому, що для них це не той темп <...> І вони закрилися <...> І ми були змушені дійсно, от тоді ми були змушені декілька таких класів розділити на два різні» (директорка школи, Німеччина).

Проте у зв'язку з асиміляцією дітей дошкільного та молодшого шкільного віку, як зазначають респонденти, скоро такий поділ стане неактуальним.

«Напевно з вересня вже програма для тих дітей, яким 7 років, деяким навіть 8, вже буде діаспорна програма, тому що вони починають думати англійською і втрачають швидкість читання. Тому чим довше затягується війна, тим більше, напевно, основою буде ставати діаспорна програма з використанням українського ресурсу» (директорка школи, Велика Британія).

2. Діти, які приїхали з України, російськомовні.

«А друга справа була, коли приїхали діти, які з цілої України, багато з яких взагалі не розмовляють українською мовою, на жаль, і розмовляють російською. І тоді це є інша методологія викладання. Ми зробили помилку в першому році після війни, і ми наших німецьких дітей помішали з новоприбулими, ми потім забрали назад їх після року <...> був ризик, що ми втрачимо наших дітей німецьких» (директорка школи, Німеччина).

Хоча деякі респонденти зазначали, що проблеми в російськомовності нових учнів не вбачають. Вони переконані, що, навпаки, такий досвід сприятиме формуванню мовної стійкості.

«Я змішала цих дітей <...> діти все ж таки між собою також спілкуються російською, і нікуди та російська мова не втече <...> Діти повинні чути цю мову, діти повинні знати і конфронтувати з цим» (директорка школи, Німеччина).

Окрім мовних питань, причинами такого поділу стали культурні та ментальні відмінності.

«Діаспорні класи в нас окремо, і діаспорні класи ведуть діаспорні вчительки, тому що є також дуже велике ментальне і культурне розходження» (директорка школи, Німеччина).

Ще поділ обумовлений різними навчальними програмами: діти діаспори вивчають українську як іноземну, а діти вимушених мігрантів – як рідну, щоб у майбутньому складати іспити, вступати в українські вищі навчальні заклади тощо.

«Від 6 класу в нас йде чіткий розподіл на діаспору й українську програму, бо там ми вже переходимо на підручники з української мови як іноземної і готуємо дітей до іспиту з української мови як іноземної. І відповідно також історія України відрізняється <...> Ну, і в 11 класі ми готуємо тільки до ЗНО, тобто в нас там є два уроки історії, два уроки української мови і два уроки математики» (директорка школи, Німеччина).

Таким чином, класи ділять в основному за віком і рівнем володіння українською мовою. Кількість учнів в одному класі може сягати 30, що пов'язано зі збільшенням кількості українських дітей за кордоном через війну. Особливим викликом для суботніх і недільних школах стала інтеграція дітей з України. У деяких школах для них створили спеціальні класи і програми.

1.5. Мотивація учнів у суботніх і недільних школах: виклики та успішні стратегії

Говорячи про вік і кількість учнів, респонденти порушили проблему мотивації дітей до навчання в суботніх і недільних школах. Як відомо, більшість (70%) обирає суботні та недільні школи, оскільки вони допомагають зберегти національну ідентичність, дають знання про культуру, традиції, історію українського народу. Невелика частина прагне вивчити мову, також школи відкривають можливості для участі в культурних, історичних і релігійних подіях сучасної України [6]. У зв'язку з тим, основною метою діяльності шкіл у 2022 році стало створення середовища для спілкування, пошуку друзів, контакту з Україною тощо.

«Діти, особливо зараз серед всіх цих діток, що приїхали з 22 року, вони приходять переважно за спілкуванням. І ми це прекрасно розуміємо, ми це приймаємо і ми це заохочуємо» (директорка школи, Велика Британія).

«Ми стаємо родиною. Мені здається, от тут, в діаспорі, трошки глибше відчуття свого, українського» (директорка школи, Велика Британія).

«Знаєте, у 14–15 років вони вже самі хочуть. Вони вже проявляються, якісь знайомства, якісь симпатії. Ми бачимо, що до 10–11 класу в нас набирають дуже великі класи. Діти притягують своїх друзів, своїх однолітків» (директорка школи, Іспанія).

Це було забезпечено завдяки різноманітним інтерактивним заняттям та вибору цікавого для дітей навчального матеріалу.

«Ми придумали ці креативні заняття, і вони в нас четвертим-п'ятим уроком, тобто перших три треба відбутися обов'язково. Скажу, це один із факторів, який десь на 40% підняв нашу відвідуваність» (директорка школи, Німеччина).

«Мотивація – це добірка того матеріалу, який буде цікавий для дітей» (директор школи, Польща).

Сприяє мотивації та покращує відвідуваність школи, зокрема серед старшокласників, і позакласна робота (табори, екскурсії, подорожі).

«Табір нам дуже дітей об'єднав, тому що вони там проживали якісь пригоди разом, і якимось більше спілкувалися, товаришували, влаштовували піжамну вечірку і так далі» (директорка школи, Чехія).

«Запровадили поїздку, 9 клас у нас їздить на тижневу поїздку, їздив колись до Львова, тепер ми їздили минулого року до Торонто, і саме поїздка мотивувала, що так, я мушу вже цей 6, 7, 8 доходити, бо в 9 я їду в поїздку без мами і без тата» (директорка школи, Велика Британія).

Також учні, зокрема старшокласники, беруть участь у суспільно-важливих проектах. Адже через війну українські підлітки стали сміливішими та впевненішими. Крім того, молоді люди прагнуть бути корисними для своєї країни. Зокрема під час повномасштабної війни вони долучаються до волонтерства: збирають кошти на Збройні Сили України, плетуть маскувальні сітки, пакують допомогу та готують чи роздають їжу. Прагнуть старшокласники і до участі у розбудові економіки, інфраструктури, волонтерства в післявоєнній Україні (наприклад, так вважає 90% підлітків, які проживають в Україні) [15]. Тож учителі долучають їх до акцій, які демонструють суспільству країни перебування злочини РФ та прагнення українців до миру.

«У нас був великий мітинг <...> І наші старшокласники несли дуже великий плакат "Якщо ви не зупините росію в Україні, то росія прийде до вас". Вони були дуже горді з того, як вони вигукували, як вони інтенсивно та щиро брали участь

у цьому <...> Можливо, коли вони повернуться в Україну, вони будуть згадувати про цю маленьку Україну в нас» (директорка школи, Німеччина).

«Ми до річниці, до 24 лютого, створили з дітками таку галерею, дітки намалювали малюнки про мир в Україні. Ми ці малюнки розмістили зовні нашої школи, так щоб всі перехожі могли їх подивитися. І до нас приїжджало ВВС, телебачення, знімали відео, дітки були в новинах, дітки зараз у журналах і на радіо <...> Ми це все проговорюємо – і діти відчують їхню значущість» (директорка школи, Велика Британія).

Також адміністрація школи та вчителі проводять мотиваційні розмови з дітьми, акцентуючи на важливості навчання.

«Ну, сказати вам, мотивуємо тим, що завтра тобі треба буде піти кудись, крок зробити вперед <...> Мама йде на роботу, аби заробила гроші, ти мусиш йти до школи, аби ти за рік, за два, за три міг допомогти мамі» (директорка школи, Чехія).

Деякі респонденти сказали, що проблем з мотивацією у їхніх школах немає.

«Всі діти – навіть хоч це субота, хоч вони весь тиждень у школі і в суботу знову до школи – дуже хочуть ходити і вчитися» (директорка школи, Німеччина).

«Ну, тут дуже просто й очевидно: ті, хто невмотивовані, ми їх просто не маємо в своїх рядах, вони просто до нас не доходять» (директор школи, Польща).

Традиційно, мотивація дітей до навчання в суботних і недільних школах за кордоном залишається актуальною проблемою, проте освітяни знаходять ефективні шляхи її розв'язання. Основними факторами є формування відповідного дружнього середовища, проведення інтерактивних занять та позакласних активностей тощо.

1.6. Взаємодія суботних і недільних шкіл з іншими навчальними закладами

Ми запитали в респондентів, чи під час організації освітнього процесу враховано те, що діти відвідують декілька шкіл, мають досвід навчання і в українських школах,

і в школах за кордоном. Станом на сьогодні діти шкільного віку мають такі освітні можливості: 1) навчатися очно в школі країни перебування; 2) навчатися заочно в українських школах; 3) поєднувати очне навчання в закордонному закладі освіти з дистанційним в українській школі; 4) поєднувати навчання в закордонному закладі освіти та в суботній або недільній школі; 5) поєднувати навчання у всіх трьох типах закладів формальної і неформальної освіти.

Навчання у школах країн тимчасового перебування є обов'язковим. Проте зі статистичних даних бачимо, що не всі українські школярі увійшли до освітніх систем країн перебування. Наприклад, у Польщі станом на середину 2023 року перебувало 992 670 вимушених мігрантів, із яких 33% – діти шкільного віку. З них до шкіл було зараховано 55% (181 770), а 27% навчаються у Всеукраїнській школі онлайн. У Чехії із 341 417 вимушених мігрантів 28% – діти. До місцевих шкіл пішли 54% (51 282) [36].

«В іспанській школі повинні вчитися всі діти, тому що згідно з законом Іспанії, освіта тут є обов'язковою. Тобто якщо ви приїхали в Іспанію, ви зобов'язані, поки дитині не виповниться 16 років, давати її до школи. Інакше дітей можуть забрати соціальні служби. Ну, це дуже, в Іспанії з цим дуже строго» (директорка школи, Іспанія).

Входження українських дітей у системи освіти країн перебування може відбуватися трьома шляхами: 1) навчання разом із місцевими дітьми; 2) навчання спочатку в інтеграційних класах, де з ними можуть навчатися діти, які володіють іншими мовами (тут їх навчають національної мови, знайомлять із місцевою системою освіти, надають психологічну підтримку та оцінюють компетенції); 3) навчання дітей, які вимушено покинули Україну, різного віку в одному класі. Наприклад, у Чехії, якщо у школі набереться понад 15 дітей різного віку, створюють такі класи, і викладають окремі предмети з української шкільної програми [12].

Основними проблемами для дітей є мовний бар'єр, психологічна адаптація та соціальна інтеграція. Також є різниця в навчальних програмах і недостатній обсяг ресурсного забезпечення. Розповіли респонденти і про проблеми, які пов'язані з якістю викладання тощо.

«Німецькі школи не особливо добре адаптували наших дітей <...> Якщо це є діти-вихідці з України, дуже часто в них бувають або казахського, молдовського чи російського походження вчительки, які пояснюють німецьку російською мовою. При такому підході дуже важко швидко вивчити мову <...> З таким рівнем діти мусять залишатись далі в інтеграційному класі, поки вони не довчать як мінімум до рівня B1. І тому перспективи дуже сумні, якщо дитині 14 років, а вона в інтеграційному класі, і в неї перспективи потім піти в 5 або 6 клас, а по віку дитина в 8 класі, тоді мотивація пропадає взагалі щось в тому плані робити» (директорка школи, Німеччина).

Враховуючи ці факти, багато дітей продовжують навчатися онлайн. За офіційними даними, з тих, хто перебуває за кордоном на кінець 2023 року, це майже 400 тисяч дітей [18]. Окрім проблем, які пов'язані з інтеграцією в освітні системи країн перебування, на вибір дітей та їхніх батьків продовжувати навчання в українських школах впливають бажання повернутися в Україну та неможливість реалізуватися за кордоном.

«По можливості займаються онлайн або на домашньому навчанні. Тобто більшість, ну все-таки, якщо тати залишаються в Україні, то більшість все-таки націлюється повернутися в Україну» (директорка школи, Німеччина).

«Є частка дітей, які вчать онлайн, батьки говорять, що вони категорично не будуть тут залишатися, не хочуть тут бути. Важко, важко знайти батькам себе, розумієте» (директорка школи, Іспанія).

Водночас близько 200 тисяч дітей шкільного віку не охоплено українською освітою [18]. Основна причина, яку вказали респонденти, це велике навантаження, яке лягло на дітей у зв'язку з інтеграцією в освітні системи країн перебування та відвідуванням різноманітних гуртків. Також зменшення кількості дітей, які навчаються онлайн в українських школах, респонденти пов'язують із тим, що вимушені мігранти сподівалися, що війна швидко закінчиться – і вони зможуть повернутися.

«Зменшилося таких дітей, які онлайн навчаються в українській школі. Це, знаєте, дуже важко дитині і фізично, і психічно, навантаження дуже велике» (директорка школи, Чехія).

«Більше того, минулого року (2022 – О. Т.) особливо, коли це все було трошки свіжіше і можливо ще, не хочу це говорити дуже песимістично, але було можливо більше віри, що це все ненадовго, і зараз-зараз закінчиться – і ми повернемося. Багато людей відчувало необхідність бути однією ногою ще далі в українській школі онлайн якимось чином» (директорка школи, Велика Британія).

Ще одною причиною втрати зв'язку з українською системою освіти є те, що суботні та недільні школи почали виконувати функції українських загальноосвітніх навчальних закладів, незважаючи на те, що у школах здебільшого викладають предмети українознавчого циклу.

«Просто діти це все не тягнуть – і поступово ми заміщуємо оцю українську складову все більше і більше» (директорка школи, Чехія).

«Ми просто старалися і стараємося зробити цю програму навчання такою, щоб вона була для всіх більш-менш доступною. І по часу, і по навантаженню» (директорка школи, Німеччина).

Досвід, який діти здобули в Україні або навчаючись у загальноосвітніх закладах країн тимчасового перебування, суботні та недільні школи здебільшого не враховують. Це пов'язано і з браком часу, і з тим, що школи працюють на волонтерських засадах.

«Так далеко ми не зайшли. Тобто перший момент – це час. Через те, що це все на волонтерській основі, і всі працюють, скажімо, ще повний робочий день. Ми цю суботню школу робили, як правило, починали списуватися від 9-ї вечора до 2-ї ночі, і потім оту цілу суботу ми були в суботній школі. Тому ці моменти ми не опрацьовували» (директорка школи, Німеччина).

Проте деякі респонденти зауважили, що вони звертають увагу на розклад своїх учнів у школах країн перебування, плануючи позакласну роботу. Також, навчаючи української мови, вони проводять паралелі з мовою країни перебування, зокрема

це стосується польської та чеської мов, оскільки вони, так само як і українська, належать до слов'янської групи мов.

«Якщо ти десь щось таке організуємо суто своє і серед тижня, то ми потім домовляємося з тими школами, куди ходять ці наші дітки <...>, в основному проблем не було» (директорка школи, Чехія).

«Враховуємо, можливо, стосовно того, як вивчається чеська мова і паралельно з тим українська мова. Дивимося, звичайно, на програму і притримуюся, щоб ми йшли трошки з ними в ногу в плані вивчення української мови, щоб вони трошки розділяли, знаєте, українську, чеську, паралелі якісь ставили» (директорка школи, Чехія).

На вибір підходів до навчання вплинула українська система освіти. Так, у Польщі, формуючи мету і зміст навчання, звертають увагу на 10 основних компетенцій, визначених у Концепції Нової української школи. Це: 1) спілкування державною (і рідною у разі відмінності) мовами; 2) спілкування іноземними мовами; 3) математична компетенція, 4) наукове розуміння природи і сучасних технологій, а також здатність застосовувати його в практичній діяльності; 5) впевнене, а водночас критичне застосування інформаційно-комунікаційних технологій; 6) уміння вчитися впродовж життя; 7) ініціативність і підприємливість; 8) соціальна та громадянська компетентності; 9) розуміння власної національної ідентичності та повага до розмаїття культурного вираження інших; 10) екологічна грамотність і здорове життя [14].

«Ми загалом намагаємося дотримуватися Стандарту Нової української школи, хоча він дуже, дуже неконкретний. Там немає змісту навчання, там є тільки компетенції <...> Відповідно, ми намагаємося якось із вчителями врахувати ці компетенції. Але більше по суті жодної прив'язки до шкільної української програми в нас нема» (директор школи, Польща).

Або ж навпаки – вчителі суботніх і недільних шкіл, орієнтуючись на те, що освіта в Україні тривалий час базувалася на класичному підході до навчання, де основну увагу приділяли вивченню матеріалу та суворому дотриманню навчального

плану, а не формуванню у дітей критичного мислення, креативності та навичок комунікації, запроваджують інноваційні підходи до навчання та виховання учнів. Вони активно залучають учнів до дискусій, проектної роботи, виконання групових завдань, використовують сучасні технології тощо.

«Дітям головне, щоб не було, я перепрошую, як в українській школі. Якщо тебе не примушують прочитати від сих до сих, або вивчити напам'ять оцей текст, якщо з ними розмовляти, якщо з ними проводити заняття в інтерактивній манері» (директорка школи, Велика Британія).

Отже, сьогодні українські діти за кордоном навчаються у декількох школах: часто у школах країн перебування, паралельно відвідуючи українські онлайн-школи та суботні й недільні заклади. Основними викликами є мовний бар'єр, адаптація до нових програм і велике навчальне навантаження. Деякі суботні й недільні школи переважно не враховують попередній освітній досвід учнів через обмеженість часу та ресурсів. Проте частина шкіл все-таки звертають увагу на те, які школи відвідує учень, відповідно формуючи розклад, а також на те, які знання учень здобуває поза суботньою і недільною школою, обираючи методики викладання мови. У змісті освіти звертають увагу на Концепцію Нової української школи.

1.7. Проблеми визнання освітніх документів, які видають школи

Здебільшого суботні та недільні школи видають внутрішній документ.

«Наприкінці року ми зазвичай видаємо сертифікат чи грамоту, ніби щось типу атестата, про закінчення навчального року» (директорка школи, Велика Британія).

«Наразі дитина отримує в кінці навчального року сертифікат із зазначенням кількості годин, які вона пройшла в українській школі» (директорка школи, Німеччина).

Відсутність офіційних документів пов'язана з тим, що українські школи, які створені за кордоном, наразі офіційно не визнані в Україні, а за кордоном вони функціонують як гуртки чи асоціації. Ці школи створені переважно з ініціативи небайдужих фондаций, культурних чи громадських організацій українців [30].

«Ми не маємо акредитації ні в Іспанії, ні в Україні. Ми не маємо ніякого статусу як навчальний заклад» (директорка школи, Іспанія).

«Наше свідоцтво ніде не враховується, тому ми можемо видати красиву грамоту, можемо на папері описати, скільки дитина проходила, і все. Тобто треба документ – буде документ» (директор школи, Польща).

З 2023 року документи, які видають школи, можна представити у школах країни проживання, зокрема така система налагоджена у Німеччині. Тут отримані оцінки зараховують як факультативні або оцінки за вивчення рідної мови / мови країни походження.

«Щосеместру, тобто що взимку, що влітку, я видаю випуску з нашої школи німецькою мовою для внесення в табель у німецькій школі. Там вказано кількість предметів, кількість годин на тиждень – і вже школи вирішують, чи вони вписують це в німецький табель, чи ні. Деякі школи вписують як предмет за вибором: вивчення рідної мови чи там мови походження <...> Є школи, які не бажать вписувати» (директорка школи, Німеччина).

«Наше <...> відомство пішло з нами на таку домовленість, що ми будемо дітям видавати сертифікат про те, що вони закінчили навчальний рік, де буде прописано, скільки годин вони вивчали українську мову як мову походження <...> І цей сертифікат акцептується в німецьких школах <...> дітям це вносили як факультатив» (директорка школи, Німеччина).

У зв'язку з війною виникла потреба імплементації отриманих оцінок в українських школах. У 2024 році Міністерство освіти і науки України розробило рекомендації для перезарахування оцінок із предметів, спільних для обох країн, та предметів українознавчого компонента, на вивчення яких власне й орієнтовані суботні та недільні школи.

«Ще я видаю, також пишу довідку для українських шкіл <...> І вже тоді деякі батьки або більшість батьків подають в Україні в школи, і їм це зараховують» (директорка школи, Німеччина).

«Наразі школа завжди щорічно видає свій сертифікат внутрішній. І в нас багато випадків, коли діти повертаються до України, до гімназій, до шкіл, і ми даємо такий свій сертифікат, своє свідоцтво» (директорка школи, Велика Британія).

Також суботні та недільні школи можуть видавати учням українські документи про освіту, якщо уклали договір із Міжнародною українською школою (МУШ) або іншою українською школою в Україні. За даними, які опубліковані на вебсайті Міжнародної української школи, станом на 2021–2022 навчальний рік МУШ уклала договори про співпрацю із 36 юридичними організаціями, при яких діють заклади освіти в 10 країнах, а на 2022–2023 навчальний рік – з 39 юридичними особами в 11 країнах [10]. Про таку практику нам розповіли представники шкіл з Іспанії.

«У нас є договір з українською школою в Києві, яка надає нам можливість. Ми включені в їхню структуру, і завдяки їм отримуємо атестат» (директорка школи, Іспанія).

«Вони проходять річну атестацію як учні екстерни в них. Ми підписуємо з ними договір (з МУШ – О. Т.)» (директорка школи, Іспанія).

Окрім того, для учнів суботніх і недільних шкіл Великої Британії є можливість отримати сертифікат від Спілки вчителів Великої Британії. Цей документ зокрема видає мережа шкіл Saint Mary's Ukrainian School. Для цього треба скласти чотири іспити. Проте представниця однієї зі шкіл зауважує, що цей документ не має юридичної ваги.

«У нас немає бажуючих на цей документ. На нього треба складати 4 іспити, і фактично у дітей нема на це часу <...> Той папірець, який видають за 4 іспити, купу нервів від Спілки українських вчителів, він взагалі нічого не вартий» (директорка школи, Велика Британія).

Респонденти зазначили, що хотіли б видавати учням офіційні документи:

1. Сертифікати про рівень володіння українською як іноземною.

«Нам не вистачає справді екзамени з української мови як іноземної на рівні А1, А2. Ну, практично всі оці екзамени, які могли би діти здавати, навіть діти, можливо, в майбутньому, німецькі діти, котрі здадуть українську на рівень А2 і отримають цей сертифікат» (директорка школи, Німеччина).

«Мені здається, що це дуже мотивує дитину, тому що я бачу школи, гуртки, студії, де дітям дають українську мову, це дуже добре. Але можливо, знаєте, відсутність оцієї сертифікації... Знаєте, коли би сказали, що ви ж там пройдете рівень А1, А2, В1, В2, С1, С2 – і, представляєте, ви отримуєте. Його немає – і немає, напевно, цього стимулу, розумієте» (директорка школи, Іспанія).

2. Українська мова як іноземна в переліку навчальних предметів загальноосвітніх шкіл країн перебування.

«От, питання, яке зараз дуже сильно на часі, – це про внесення української мови в цей перелік іспитів за вибором при закінченні англійської школи <...> Що найбільш болить у цьому всьому – те, що російська мова цей статус досі має, і, на превеликий жаль, <...> велика кількість цих дітей, які зараз приїжджають в Англію, маючи можливість, все одно йдуть і складають іспит з російської мови, тому що це простіше» (директорка школи, Велика Британія).

3. Офіційні документи, які визнаватиме держава Україна. Проте учителі та керівники неформальних шкіл зауважують, що це складно, оскільки навчання тільки в суботи не охоплює всієї шкільної програми.

«Ми би хотіли, звичайно, мати змогу видавати сертифікати, які би <...> визнавалися в Україні, і зараховувалися для дітей, але я не знаю, яка процедура мала би бути формально для цього виконана» (директорка школи, Німеччина).

4. Документи, які визнає влада країни перебування.

«Я би хотіла, щоб на тому папірці стояла співпраця з містом <...> Щоб там був, можливо, не підпис мера міста, але підпис людини, яка працює в Міністерстві освіти.... Тобто мене більше цікавить визнання німецькими установами діяльності нашої школи» (директорка школи, Німеччина).

Тож українські суботні та недільні школи за кордоном стикаються з проблемою визнання документів про освіту. Більшість із них видають внутрішні сертифікати без офіційного статусу, що обмежує їх використання як у країнах перебування, так і в Україні. Деякі школи укладають договори з Міжнародною українською школою. Існує потреба у сертифікації рівня володіння українською мовою як іноземною та визнанні документів з боку місцевих органів освіти. Важливо створити стандартизовану систему документів, що підтверджують знання та рівень освіти, із врахуванням вимог як України, так і країн, де проживають діти української діаспори та українських вимушених мігрантів.

Розділ 2

ОСВІТНІЙ ПРОСТІР УКРАЇНСЬКИХ СУБОТНІХ ТА НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ У ЄВРОПІ: ФОРМИ, ЗМІСТ, ПАРТНЕРСТВО, МОТИВАЦІЯ

2.1. Форми навчання в суботніх і недільних школах за кордоном під час

війни

Ефективність навчального процесу значною мірою залежить від форм його організації. Проведене опитування дає підстави говорити про певну вироблену систему форм навчання українських дітей у Польщі, Чехії, Іспанії, Німеччині та Великій Британії та їх видозміну, спричинену наслідками повномасштабного вторгнення російської федерації.

За даними, зібраними від керівників і вчителів українознавчих суботніх та недільних шкіл у зазначених країнах щодо онлайн- та офлайн-форм навчання, можемо зазначити, що:

1. Практична більшість дітей навчається стаціонарно.

«У нас завжди був офлайн, з винятком тоді, коли польська школа була онлайн <...>, коли в цілій Польщі було навчання тільки онлайн, і в нас воно було онлайн» (директор школи, Польща).

«Ми стараємося зробити так, щоб це був простір, куди вони прийшли поспілкуватися між собою, завести дружбу. Школу ми намагаємося зробити такою формою, щоб це було і якесь полегшення для дітей. Тобто, у зв'язку з тим, що це діти, які приїхали в значній мірі після 2022 року, їм потрібне середовище, в якому вони просто видихнуть...» (вчителька, Чехія).

«Вони просто відвідують нашу школу... просто навчаються. Батьки хочуть, щоб діти спілкувалися з іншими дітками, мали друзів...; що по суботах ходять в суботню школу, щоб не забути українську» (директор школи, Іспанія).

2. Заняття відбувалися онлайн тільки в особливих ситуаціях (ковід, хвороба педагога, тимчасова потреба у приміщенні).

«Онлайн-заняття проводилися лише під час пандемії, в надзвичайних ситуаціях або, коли захворів вчитель» (вчителька, Польща).

«В минулому році, ні-ні, все-таки деякі уроки ми проводили онлайн, у зв'язку з тим, що вчитель не міг у суботу, а в неділю у нас приміщень не було і вчитель провів онлайн. Але це так як виняток. Ми це не практикуємо» (директорка школи, Німеччина).

3. Повністю форма онлайн залишилася лише в одному класі однієї зі суботніх шкіл Великої Британії.

«У нас є лише один клас онлайн, він, як був, так лишився. Це окремий клас, і він трошки інакше займається, хоча за такою самою програмою. В них одна година української мови і одна година українознавства. Українознавство поєднує географію, історію України, культуру, традиції. Вони зараз не співають, бо онлайн це дуже важко» (директорка школи, Велика Британія).

Аналіз отриманих результатів щодо впровадження у навчальний процес самостійної чи домашньої роботи дає підстави стверджувати, що в українських суботніх школах Польщі, Чехії й у деяких школах Великої Британії та Німеччини таких форм роботи з учнями практично немає. Причини різні: велике завантаження та втомленість дітей, постійне невиконання завдань, домашня робота не передбачена в навчальній програмі освітнього закладу тощо.

«Якщо йдеться про тих українських дітей, то вони вже втомлені в принципі після уроків..., вони просто фізично втомлені. Вони ще ходять на додаткові заняття..., то просто їм фізично вже сил не вистачає і часом не хочеться» (вчителька, Польща).

«... Як правило, не задаємо домашніх робіт, тому що їх 90% не виконує, тому ми пробували, але це 1 чи 2 дитини зробили, вони відповідають, а інші нічого не відповідають і навіть переживають, очевидно трохи через це, так що домашніх завдань немає» (директор школи, Польща).

«Ні, немає!» (вчителька, Чехія).

«Ми намагаємося не давати домашнього завдання зараз, бо діти дуже перевантажені в школі країни перебування та онлайн в українській школі. Їм важко і те, що вони іншою мовою мають навчатися в школі» (директорка школи, Велика Британія).

В окремих школах прийняття рішення про запровадження домашніх завдань покладають на вчителя.

«Тобто, коли ти проводимо якісь наші засідання з викладачами, розмови, я завжди говорю, що в нас нема домашніх завдань, але кожен викладач повинен сам розуміти, сам собі поставити свою навчальну програму» (директорка школи, Німеччина).

Деякі педагоги вважають питання щодо домашніх завдань і самостійної роботи суперечливим і бачать потребу в таких формах навчання, коли діти готуються до контрольних робіт.

«От, і від 1 квітня домашніх завдань як ніби нема. Але ніхто контрольних не відміняв. Тому <...> дитина все одно ж мусить відкрити книжку, щоб до цієї контрольної підготуватися. Так що з тими домашніми завданнями дуже таке контроверсійне питання на даний момент» (вчителька, Польща).

Є школи, в яких діти отримують і виконують домашні завдання. Все залежить від класу та від вчителя, прописаних стандартів щодо цього немає.

«Батьки вирішили, що по суботах діти будуть ходити в суботню школу, щоб не забути українську. Діти сюди приходять, навчаються, отримують домашні завдання, і знову приходять. І мама каже, що ситуація міняється, коли серед тижня готуються українські уроки» (директорка школи, Іспанія).

«І, звичайно, домашні завдання є, є невеличкі праці, які вони пишуть. Тобто, так» (директорка школи, Велика Британія).

«З домашнім завданням залежить від класу, від групи, від моменту, хто собі, наскільки це планує з вчителів. Деякі класи дають невеличкі завдання, в основному це щось десь там трошечки прописати чи почитати, тобто є, але це не є встановлено чи якісь стандартні вимоги для усіх, це, власне, на розсуд вчителя» (директорка школи, Велика Британія).

«Ну, я б сказала, що десь 30% домашнього завдання, відповідно, від матеріалу, який на уроці береться. Це фактично закріплення. На уроці береться

тема, там все обговорюють, роблять вправи, а потім вдома потрібно закріпити той матеріал» (директорка школи, Німеччина).

«Ми якщо даємо їм домашнє завдання, воно таке, що його можна виконати, ну, може, хвилин за 15-20» (директорка школи, Велика Британія).

Невеликі домашні завдання, здебільшого спрямовані на розвиток моторики, запам'ятовування тощо, діти мають у початковій школі.

«Хіба, що в початкових класах, може вчителька намалювати кілька прописних літер і попросити вдома цю моторику, дрібну моторику потренувати. Це от по суті всі домашні завдання. Є часами завдання вивчити вірш напам'ять, це треба зробити вдома, то в такій формі є» (директор школи, Польща).

Буває, що в початкових класах діти отримують і 50% домашнього завдання та самостійної роботи, але це викликано позицією вчителів.

«Я знаю, особливо в першому класі, першому і другому класі дуже важливі домашні завдання. Знаю, що там вчителі дуже серйозно до цього відносяться. Наприклад, якщо вправлятися в письмі, написанні якоїсь букви, написанні різних вправ. Це можливо становить 50 на 50, а можливо навіть і більше» (директорка школи, Німеччина).

Іноді вчителі дають домашні завдання, але їх виконання є добровільним (учень може виконувати або – ні). Рішення про необхідність виконання завдання переважно приймають батьки.

«Ми просто старалися і стараємося зробити цю програму навчання такою, щоб вона була для всіх більш-менш доступною. І по часу, і по навантаженню, також що стосується навіть домашнього завдання: вчителі дають, але батьки мають кожен право сам обирати, чи вони будуть виконувати, чи вони хочуть чи не хочуть, бо також різні батьки є і діти... Тому ми домовилися, що ті, які хочуть, то вони будуть виконувати, які не хочуть – за це дітям нічого не буде, та в школі вчителі за це нічого не скажуть, хоча домашнє завдання отримують всі. Тому в нас індивідуально від кожної дитини» (директорка школи, Німеччина).

«Якщо вчитель з історії говорить, що, діти не хочуть слухати історію України, то ми читаємо українські казки... Ну, тобто, таке вони хочуть дома читати, тому є домашнє завдання, але в такому добровільному варіанті. От зараз у нас Шевченківські читання, вчать вірші Шевченка, і це є домашнє завдання, діти дуже гарно декламують вірші. На всіх наших шкільних заходах і батьки, і діти мають домашнє завдання. Але ми не хочемо їх перевантажити» (директорка школи, Німеччина).

Якщо вчителі і дають домашнє завдання, то не завжди перевіряють його на наступному занятті, а роблять це непомітно для учня.

«І якщо викладачі дають це в якійсь такій цікавій формі, і діти цікавляться, і хочуть щось вдома робити, то, звичайно, ми даємо домашнє завдання, але у нас нема такого, що на другу суботу прийшли, ми його перевіряємо. Якщо вчителька... потім його перевіряє, то вона це робить дуже гарно» (директорка школи, Німеччина).

Отже, українські суботні та недільні школи за кордоном використовують різні форми навчання:

1. Очне навчання – це основна форма для суботніх і недільних шкіл. Учні відвідують заняття раз на тиждень (зазвичай у суботу чи неділю), де вивчають рідну мову, літературу, історію, культуру та географію своєї країни.

2. Дистанційне навчання (онлайн) – використовується лише тоді, коли учні не можуть відвідувати стаціонарні заняття через відстань, карантинні обмеження або інші причини. Заняття проводять через онлайн платформи.

3. Самоосвітню форму. Учні отримують матеріали для самостійного домашнього опрацювання, а також, у деяких школах, виконують контрольні роботи на перевірку знань.

Специфіка суботніх шкіл у тому, що вони працюють як додаткові освітні установи, які не заміняють основне навчання у школах. Відвідування суботньої школи – це, перш за все, можливість зберігати зв'язок із рідною культурою; гнучкість у виборі форм навчання, що дає змогу адаптуватися до потреб учнів і сучасних умов; соціальна підтримка для дітей, які переїхали через війну.

2.2. Нові навчальні дисципліни

Основним прагненням батьків, водночас із інтеграцією дітей у закордонне суспільство, є підтримка їхньої української самоідентичності, що набуло особливого значення після повномасштабного вторгнення росії в Україну.

Заняття у суботніх школах, як правило, проводяться за українськими підручниками та навчальними програмами. Учні вивчають такі дисципліни: «Українська мова», «Українська література» або «Читання» (усі класи), «Історія України» (5–11 класи), «Географія України» (8–9 класи), «Право» (9 клас), «Громадянська освіта» (10 клас) тощо.

Польща. Опитування, проведене у суботніх та недільних українських школах Польщі, засвідчило, що значних змін у навчальних програмах наразі не відбулося.

«Нічого не змінилося. Тобто, якщо говорити про дітей, які прийшли після повномасштабного вторгнення, то ми мали вже свою програму, яку там проробили, підготовчу. І ми там нічого не змінювали. Ну, бо це все закон, і ми маємо відповідні програми і відповідні обмеження» (вчителька, Польща).

Деякі школи, створені після повномасштабного вторгнення росії в Україну, працюють за програмами, рекомендованими МОН України, без змін у переліку навчальних дисциплін.

«У нас саме програма, яку рекомендує МОН України, тому вона нічим не відрізняється. Оскільки наші школи постали після повномасштабного вторгнення, то так у нас і є, як почалося, так і працюємо. Ніяких особливих додаткових предметів у нас немає» (представниця школи, Польща).

Не змінилася й кількість навчальних дисциплін.

«Не змінилася, тому що як ми мали українознавство й українську мову, так ми його і маємо...» (директор школи, Польща).

Іноді педагоги корегують навчальні програми відповідно до рівня класу чи зацікавлень учнів. Застосовують інтегративний підхід у викладанні дисциплін.

«Вчителі і я дивляться, що це є за група і відповідно до рівня знань, рівня літературних і мовних компетентностей, вони бачать, що з цією групою можна зробити; далі ми складаємо приблизний план, який теж може корегуватися впродовж навчального року, бо хтось може відійти, а хтось може прийти новий. І перше, що ми намагаємося врахувати, але це вже у процесі навчального року, це ми маємо конкретну групу дітей, які виявили зацікавлення, ну, раптом таке буває, до якоїсь конкретної теми чи виду діяльності» (директор школи, Польща).

«Важливо, те, що в нас тем дуже багато у всіх предметах, ми стараємося викладати їх інтегровано» (представниця школи, Польща).

Чехія. Дещо більше змін відбулося в українознавчих суботніх та недільних школах Чехії. Зокрема збільшилася кількість факультативних занять та інтегрованих уроків. Завдання з літератури та читання, наприклад, розробляють за текстами з історії та географії України. Окрім основних уроків, додали ще вокал та психологію.

«Фактично, наприклад, у нас один урок – це мова, писання, а те, що йде як література чи читання, то ми, наприклад, обираємо книги, які присвячені історії України, якимось конкретним сторінкам або географії України. Тобто комбінуємо оці уроки читання з уроками або історії, або географії. Ну, і до якихось пам'ятних дат, звичайно, ми там говоримо про події, але в дітей досить хаотичне уявлення про це все...» (координаторка школи, Чехія).

«Ми додали вокальний гурток <...>, це в нас в рамці цієї школи, він безкоштовний. А також ввели психологію, оце буквально ці пару років, психологія. Діти з дуже великим задоволенням ходять, я навіть не чекала, що таке буде зацікавлення, і вони навіть питають, коли буде психологія» (директорка школи, Чехія).

Німеччина. У Німеччині всі, без винятку, суботні та недільні школи залишили без змін предмети українознавчого циклу та творчі заняття.

«Це українська мова та література. Другий урок – це історія України та культура. Третій урок – це є німецька мова для всіх, ну, тобто тільки окрім

діаспори»; «Ці творчі заняття в нас, скажімо, від початкової школи до старших класів міняються по можливостях дітей. Це, наприклад, початкова школа – малювання і музика. Потім трошки старші діти вже мають вишивку і живопис, рисунок, щось таке серйозніше. Старша група має гончарство, каліграфію» (координаторка школи, Німеччина).

Є школи, де змін, пов'язаних із запровадженням нових навчальних дисциплін, практично не відбулося. Правда, такі приклади поодинокі.

«Немає змін, тому що в нас зі самого початку народознавство було як предмет. І історія України, географія України – вони всі були як предмет. Нам недостатньо просто мови, тому що мова має мати підґрунтя. Якщо діти вчать про Україну, мусять мати якийсь зв'язок з Україною, інакше тоді це просто вивчення іноземної мови» (директорка школи, Німеччина).

Запровадження нових предметів або розширення навчальної тематики спрямоване насамперед на швидку інтеграцію дітей-вимушених мігрантів у німецьке середовище зі збереженням української ідентичності. З огляду на це, в українознавчих школах з'явилася німецька мова.

«У нас спочатку була тільки українська мова і все, а додали ми історію, культуру, традиції, і т. д. Тобто трошечки наближено до того, що діти в українських школах вивчають. <...> І ще того, що тільки української мови їм було замало, ми вирішили і літературу додати, звичайно, і німецьку також. Навіть іноді трохи географії, більше до культури, до традицій, іноді підлаштовуємо до якогось свята, до якогось визначного дня, щоб це було теж пізнавально і до української шкільної програми» (координаторка школи, Німеччина).

Були спроби запровадження окремих навчальних дисциплін на тимчасовій основі, зокрема уроків математики, англійської мови тощо.

«В якийсь період часу одна вчителька викладала математику дітям у четвертому класі. Це пов'язано з тим, що дуже багато дітей на той час відвідували ще школу онлайн» (директорка школи, Німеччина).

«Знаю, що були деякі спроби англійської мови, знову ж таки пов'язані з українською школою онлайн, де дітям було важко на уроках англійської мови, а в нас була вчитель початкових класів і англійської мови, і вона дуже влучно і дуже гарно допомагала дітям практично займатися» (директорка школи, Німеччина).

«У школі викладали математику німецькою мовою, для того, щоб дитина вже якісь терміни вивчала, і для того, щоб якимось уже була така часткова інтеграція. Тобто вчителі вже починали викладати, брати німецькі підручники і викладати за ними» (вчителька школи, Німеччина).

«Вчитель математики, це моя знайома, вона каже: "Я намагалася, щоб якимось підготувати той матеріал, щоб було зрозуміло для п'ятикласника і для дев'ятикласника"» (вчителька школи, Німеччина).

Особливо важливими у школах Німеччини після повномасштабного вторгнення стали психотерапевтичні гуртки, зокрема з арт-терапії, та курси з ментального здоров'я.

«У нас єдине, що додалося, гуртки. <...> Зараз у нас є шкільний психолог, яка працює особливо з підлітками, тому що діти дуже депресивні. В нас є арт-терапія, тобто малювання фарбами, діти вималюють свої емоції. Це у нас працює ще з літа 22 року, той гурток» (директорка школи, Німеччина).

«Раніше у нас не було гуртків, танців, шахів, мистецтва і ансамблю. Раніше у нас не було так багато курсів по психології, по емоціях, по вирішенню конфліктів для підлітків і так далі. Ці теми у нас не були в наших програмах. Зараз вони є не як окремі дисципліни, але вони є в програмі навчання» (координаторка школи, Німеччина).

У одній зі шкіл Німеччини запровадили заняття з креативного мислення.

«Креативне мислення зі сфери ІТ. У нас є просто працівниця, яка українка, працює в ІТ-сфері, і вона проводить курси на німецькій мові "Креативне мислення для дітей" тобто вирішення проблем, менеджмент проблем в житті. І вона в нас також проводить курси для старших дітей. Це ми називаємо креативні заняття» (координаторка школи, Німеччина).

Іспанія. У суботніх школах Іспанії, зокрема тих, які працюють за програмами МОН України, нових навчальних дисциплін не запроваджували.

«Ні, не запроваджували, тобто в першому класі є навчання грамоти – "Я досліджую світ" і математика; другий, третій, четвертий – це українська мова, українська література (один урок – українська мова, один урок – література, математика – один урок, і – "Я досліджую світ"» (керівниця школи, Іспанія).

«Ні, ми не запроваджували нових предметів, тому що нам треба виконувати програму Міністерства освіти. І тому ми маємо всі вичитати години <...> згідно з програмою. <...> То також для дітей навантаження, тому що програма обширна, і дитина має що робити» (засновниця школи, Іспанія).

«Ми навчаємося по програмі НУШ – Нової української школи. <...> Вона адаптована під суботню школу» (директорка школи, Іспанія).

У деяких суботніх школах Іспанії почали більше розвивати дошкільну освіту, особливо у тих закладах, куди прийшло багато новоприбулих дітей.

«Ми дошкільну освіту трошки розвили, тому що у нас дуже багато дошкільнят приходять в суботу. Це цікаво. Тобто у нас приблизно половина на половину дошкільнята, від трьох до шести...Тобто основна база – це початкова школа і дошкільнята» (керівниця школи, Іспанія).

Запровадження нових дисциплін відбулося із врахуванням запитів батьків і необхідності задоволення потреб дітей. Зокрема, як відповідь на такий запит, у одній зі шкіл ввели математику. Окрім того, почали поглиблено вивчати англійську та іспанську мови.

«У нас було по запитах батьків, вони хотіли математику для початкової школи. Вони вважають, що в іспанській школі недостатній рівень, і тому вони просили її також» (директорка школи, Іспанія).

«Англійська, обов'язково! Так, з малесеньких. І дуже часто, коли я приходжу на свята, то бачу, що на традиційних наших святах вони співають українською

мовою, також англійською мовою, дуже багато співають, навіть театр ставлять англійською мовою, іспанською мовою, тобто різними мовами» (керівниця школи, Іспанія).

Велика Британія. В українознавчих суботніх та недільних школах Великої Британії змін у навчальні програми не вносили. У закладах такого типу тут і до 2022 р. з предметів українознавчого циклу викладали не лише українську мову та літературу, а й – історію та географію.

«Школа дотримується навчальної програми та має чотири основні предмети: українська мова, українська література, історія та географія; інших предметів не додавали» (керівниця школи, Велика Британія).

У деяких школах для дітей молодшого та середнього шкільного віку викладають інтегративний предмет «Українознавство», що охоплює тематику чотирьох вищезгаданих дисциплін. Старшокласники в межах предмету «Українознавство» вивчають мову та літературу, а географію та історію їм викладають як окремі дисципліни.

«... Старша школа, восьмий клас, у них є розділене, тобто Українознавство – це мова та література урок і урок історії. І потім ще у старших класах додається географія. А для молодших і середніх, воно є змішане, і він називається просто Українознавство, яке містить основи всього» (директорка школи, Велика Британія).

Учителі працюють над удосконаленням викладу матеріалу, намагаються робити заняття цікавішими.

«Ні. Нових не запроваджено. Але виклад предметів досить цікавий». «Наприклад, вчитель української мови робить артикуляційну гімнастику, пальчикову гімнастику, на сенсорикі багато вправ, тобто, вони таким чином вивчають букви, слова, комбінують» (керівниця школи, Велика Британія).

«У нас вчитель історії України, вона кандидат історичних наук, яка привезла з собою валізу артефактів з Одеси і діти, відповідно, склеюють амфори античні, видобуті з дна Чорного моря» (керівниця школи, Велика Британія).

«З маленькими вивчаємо географію світу, відповідно, вивчали станцію Вернадського в Антарктиді; ми вивчали, хто такий Вернадський, хто такі метеорологи, робили термометри спиртові, вимірювали температуру холодної, гарячої води власно зробленими термометрами» (керівниця школи, Велика Британія).

Щоб підтримати дітей, які готувалися до ЗНО, у деяких суботніх школах Великої Британії ввели уроки математики та фізики.

«Ми вперше... в історії школи запровадили уроки з математики і фізики, тому що зазвичай це тільки українознавчого напрямку, мова, література, історія, географія; щоб підтримати дітей, які готувалися до ЗНО» (директорка школи, Велика Британія).

Діяльність педагогів спрямована не тільки на те, щоб зберегти українську мову й пізнати історію та культуру, а й на важливість психологічної допомоги та підтримки учнів з України.

«Ми не тільки забезпечуємо по суботах і неділях український елемент, тобто, це не тільки українська мова, література, історія, географія та розвиток української культури. Це так само інтенсивна робота з травмою» (керівниця школи, Велика Британія).

З цією метою (робота з травмою) запроваджено уроки музики. Такі заняття викликають позитивні емоції у дітей, знайомлять із творами українських композиторів. Також додали хореографію.

«Ми навмисно додали один урок, який є більш такий творчий, щоб діти могли комунікувати один з одним, щоб школа була не тільки закладом освіти, куди діти придуть, сядуть за парти і будуть навчатися, щоб це було те місце, де вони будуть відчувати себе у безпеці, затишно, де їх стрес буде трошки нівелюватися, і вони будуть з радістю йти до цієї школи. На уроках музики ми знайомимо дітей із творами українських композиторів, музикантів» (директорка школи, Велика Британія)

«Хореографія – це українські таночки. Це те, що деякі діти бачать і пробують перший раз, тому що є в нас і дитячий садочок, і перший клас, тобто дітки, яким 6 років. Коли почалася війна, їм було 4, тобто вони вперше взагалі знайомляться з українським» (директорка школи, Велика Британія).

Отже, українські суботні та недільні школи за кордоном демонструють гнучкість і здатність реагувати на виклики, спричинені війною, а також сприяють соціальній адаптації дітей в умовах вимушеної міграції.

2.3. Позакласна та позашкільна робота

Позакласна діяльність є важливою складовою освітнього процесу, яка сприяє розвитку особистісних, соціальних та творчих навичок учнів. У контексті суботніх і недільних шкіл, що функціонують за кордоном, ця тема набуває особливого значення, адже такі заклади часто створюються задля збереження мовної, культурної та релігійної ідентичності дітей-мігрантів. Окрім того, позакласні заходи можуть бути ефективним інструментом інтеграції, розвитку лідерських якостей, підвищення мотивації до навчання та зміцнення зв'язків між учнями, їхніми родинами і громадою.

«Позакласна робота – це не додаток до навчання, а простір, де діти відкривають себе, свої можливості, вчаться працювати в команді та пізнають свою культуру. І все, що є позакласною роботою, ми проводимо для того, щоб підтримувати національну пам'ять, для збереження національної ідентичності» (представниця школи, Польща).

«Позакласна робота – це не просто навчання, а можливість розкриття душі дитини» (вчителька, Іспанія).

В організації позакласної роботи, особливо після повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року, українознавчі школи за кордоном зосереджують увагу на патріотичному вихованні, підтримці психічного здоров'я дітей та зміцненні зв'язків з Україною через міжнародні освітні ініціативи.

«Ми намагаємося створити для дітей атмосферу маленької України – від театральних постановок до традиційних святкувань. Важливо, щоб вони не втрачали зв'язок зі своїм корінням» (вчителька школи, Чехія).

«Ми співаємо гімн разом, і в ці моменти кожен відчуває гордість за свою країну» (керівниця школи, Чехія).

«Наша школа має більш академічний і навчальний аспект, ми розуміємо нашу місію. Наша місія – підтримувати мову, вчити дітей про Україну, про письменників, про різні речі, які тепер вони не вчать. Навіть ті, що приїхали з України, цю інформацію ніде не беруть» (керівниця школи, Велика Британія).

Серед виховних заходів в українських суботніх і недільних школах найпоширенішими є святкування з нагоди дня народження Тараса Шевченка та інших відомих постатей і дат в українській культурі.

«Для нас Шевченко – не просто поет, а символ української душі. Наші учні готують вірші, сценки та малюнки на його честь» (вчителька, Чехія).

«... Недавно в нас відбулося свято Шевченка, і ще цього року відбудеться, напевно, День вишиванки і День матері» (вчителька, Польща).

«Звичайно, тут всі діти вчать вірші Шевченка і всі батьки залучені, і діти, навіть ті, хто не розмовляють українською мовою... Шевченківські читання – це є все ж таки насправді та українська мова і література. Це те, що ми підводимо дітей, що потрібно знати українську, потрібно читати українську і розмовляти, потрібно за неї боротися, потрібно вивчати літературу і подаємо дітям в дитячій формі, дорослим стараємось в дорослій формі подати» (координаторка школи, Німеччина).

«... Завжди, які в нас свята в Україні, які дні пам'яті і вшанування чого, то завжди ми це згадуємо з дітками обов'язково. Найперше це ми робимо: День Матері і День Святого Миколая, до Голодомору, до Шевченка» (координаторка школи, Німеччина).

«Ми святкуємо різні свята. У нас вже навіть в цьому навчальному році є такий великий календар свят, що на кожну суботу ми маємо якесь свято; ми концентруємося на українські свята, наприклад: День народження Лесі Українки і нове свято – День Українки; День Соборності; День Української мови» (директорка школи, Німеччина);

«... Тарасові Шевченку (Шевченківські дні), Лесі Українці, Василеві Стусу та важливим літературним явищам 20-х років» (вчителька, Чехія).

Велику увагу у школах приділяють патріотичному вихованню, зокрема вшановують жертв Голодомору та героїв Крут, проводять уроки пам'яті про минуле України, читають лекції та влаштовують дискусії на історичні теми.

«Знання історії допомагає зрозуміти не лише минуле, а й побудувати гідне майбутнє» (директор школи, Польща).

«Свічка пам'яті – це не просто символ, це нагадування про біль (Голодомор – Г. Б.), який ми повинні пам'ятати» (директорка школи, Чехія).

«Ми не тільки розповідаємо про Крути, а й даємо дітям відчувати, що означає боротися за свою країну» (вчителька, Польща).

«Розповідати про минуле – означає формувати свідоме майбутнє. Все у нас спрямовано дійсно на вивчення України, українознавства, пізнання України, практично для того, щоб діти себе почували дійсно в цій українській атмосфері хоча б три години на тиждень» (директорка школи, Німеччина);

«... Уроки у нас присвячені також пам'ятним датам, навіть, що стосується подій від 2014 року й далі, бо багато треба ще дітям пояснювати» (вчителька, Чехія).

Учні українознавчих шкіл за кордоном відвідують місця вшанування пам'яті українських діячів і представників діаспори, а також місця поховання таких постатей.

«Є місця недалеко від школи, які справді мають багато українського символічного значення, наприклад, пам'ятник Тарасові Шевченку. Також, на виїзді

з цвинтаря, є стела пам'яті жертвам Голодомору... Тобто є місця у Варшаві, пов'язані з Україною, ми їх <...> відвідуємо» (директор школи, Польща).

«У нас були виходи на православний цвинтар у Варшаві. Там є два місця, де поховані українські діячі ще Української Народної Республіки, а також міністри, вояки, генерали армії УНР; там поховані представники діаспори також, які приїхали сюди трохи пізніше. <...>

І кілька разів ми відвідували цей цвинтар до Дня захисників, захисниць України, тому що там в основному лежать козаки, солдати армії УНР, тільки з цим ступенем військовим, званням козак, так, як рядовий» (директор школи, Польща).

У деяких школах вирішили зберегти традиції початку та завершення навчального року такими, якими вони є в Україні – проводять свята першого і останнього дзвоників.

«Ми завжди робимо перший і останній дзвоник. Він схожий на український, трошки схожий, це така ностальгія наших батьків» (керівниця школи, Іспанія).

Дбають в українських школах Європи і про збереження українських народних традицій, відзначаючи календарні свята.

«Кожен урок, кожне свято – це можливість відчувати себе частиною України, навіть якщо ти за тисячі кілометрів від неї» (директорка школи, Чехія).

«В грудні ми святкували День Святого Миколая. Святий Миколай прийшов і чемним діточкам приніс гарні подаруночки, діти виступили з програмою. Це особливий день, коли кожна дитина вірить у диво, а дорослі можуть це диво створити» (керівниця школи, Польща).

«... Святкуємо разом Різдво. Ось цього разу нам вдалося поставити Вертеп з батьками і дітьми, ось, гарно вийшло, нас запрошували, ми вийшли поза стіни школи, не тільки в школі» (вчителька школи, Польща).

«... У січні ми колядки співаємо з дітьми. Так що я їх захожую і намагаюся,

щоб і діти з України брали в тому участь, і наші польські діти. Це після уроків. Зустрічаємося, співаємо, вивчаємо вірші і перед батьками виступаємо» (керівниця школи, Польща).

«Але, скажімо, різдвяний цикл свят, ходіння з вертепом, водіння кози. Це все має відбуватись не просто на сцені а, власне, від хати до хати ходити з тою козою, чи від церкви до церкви, і виступати... має бути оцей зворотній зв'язок. Діти приходять з вертепом, їх радо зустрічає сім'я, чимось пригощає. І є оце задоволення від тих живих традицій. Це для мене було завжди важливо» (директорка школи, Німеччина).

«До Благовіщення ми готуємо свято для батьків, це Свято весни та великий концерт для батьків, а також виставку малюнків» (директорка школи, Чехія).

«Свято Купала; веснянки водили також після Великодніх Свят, тепер будемо у травні теж проводити Веснянки» (вчителька, Польща).

«Андріївські вечорниці – це не лише про ворожіння, а й про традицію, яка передається від покоління до покоління» (директорка школа, Іспанія).

Велику увагу приділяють проведенню фестивалів національної культури, концертів, майстер-класів з народних ремесл, виставок тощо. Серед них найпопулярнішими є заходи з нагоди Всесвітнього дня вишиванки.

«Творчість – це мова, якою можна розповідати про свою країну без слів» (майстриня школи, Іспанія).

«Свято Вишиванки – це ота ідентичність, що наш код нації, вишивка і наші звичаї. На День Вишиванки ми робимо найбільше свято, бо це є літо, ми винаймаємо приміщення з територією на вулиці і ми робимо воркшопи, де діти займаються цілий день. І це свято цілий день відбувається – від ранку до вечора. Спочатку концертна частина, а потім – майстер-класи: гончарство, живопис, хореографія, вишивка. Насправді оце Свято вишиванки – це демонстрація своїх звичаїв і своїх традицій» (координаторка школи, Німеччина).

«Коли діти виходять у вишиванках, співають українські пісні – це нагадує нам, що Україна живе в кожному з нас» (директорка школи, Іспанія).

«Ми проводили концерт до Дня вишиванки в році 22-му і в році 23-му у великому залі, концерт був майже на 2 години, з різними співаками з України, які приїхали до Чехії в час повномасштабного вторгнення, і також з оперними співаками. Ми тут маємо одну жіночку, яка вишиває дуже гарно, не тільки вишиває, а й робить такі різні речі з вишивками і проводить майстер-класи... І в нас зібралось дуже багато екземплярів всього – це рушники, сорочки, різні серветки, наволочки, покривало, величезне таке, закарпатське <...>, дуже багато речей – і хочемо відкрити музей...» (директорка школи, Чехія).

«Є у нас малювання писанок та проводимо майстер-клас із петриківського розпису» (директор школи, Польща).

Культурно-просвітницька діяльність в українських школах Європи зосереджена й на організації культурних просторів, наприклад, для читання. Зокрема в одній зі шкіл Чехії створили так звану «підвісну бібліотеку», в якій зібрали видання та ін. про Україну. У цьому закладі проводять літературні читання.

«... Робота у підвісній бібліотеці, у якій зібрано все, що стосується України, щоб діти почували себе як вдома. Проводимо літературні читання “Думи мої”, – ми так їх назвали» (директорка школи, Чехія).

У деяких школах учні мають змогу переглядати українські фільми.

«Перегляд українського кіно – це занурення в культуру, традиції та історію нашого народу» (координаторка школи, Німеччина).

Окрім того, школи проводять зустрічі з відомими українцями, які приїхали до країн Європи після повномасштабного вторгнення.

«... Їх приїхало дуже багато, справді талановитих людей, щоб підтримати дітей та залікувати їхню травму» (директорка школи, Велика Британія).

Також для дітей організують пізнавальні екскурсії в межах міста чи країни перебування, поїздки до України (до війни), в інші країни тощо.

«У нашій школі ми займаємося організацією туристичних пізнавальних походів, долучаємося до пізнання архітектури міста та країни, відвідання замків...» (керівниця школи, Чехія).

«Тут є такі програми соціальні, для асоціацій або громадських організацій, які займаються соціальними питаннями, є знижки – видають безкоштовно квитки на вистави, в музеї, і це дуже гарно» (керівниця школи, Іспанія).

«Щоб їхати в якусь інше місто, це трошки складно, але у нас є і картинна галерея, і зоопарк. Є де погуляти, є на що подивитися. Так що вчителі це також використовували для своїх учнів, щоб якось трошки познайомити з містом, щоб трошки вивчити історію, культуру цього міста, цієї країни; відвідати оперу, картинну галерею, пам'ятники, собори тощо» (вчителька школи, Німеччина).

«Діти не просто дивляться експонати, а слухають історії, які оживають у їхній уяві» (керівниця школи, Велика Британія).

«Ми їздили з дітьми до Києва після проєкту з історії "Київська Русь", щоб вони дійсно подивилися, що ті Золоті Ворота стоять, що дійсно є така столиця Київ. І уявляєте, без батьків, це таке свято було для них, це було щось неймовірне. Вони попрощалися з батьками в аеропорту – і все» (директорка школи, Німеччина).

«Ми їздили з дітьми до Італії; відвідували також українську школу в Гайдерберзі, в Німеччині; їздили машинами; це все роблять батьки з вчителями практично» (директорка школи, Німеччина).

У школах діють спортивні секції та різноманітні гуртки (танці, театр, шахи, хор, конструювання, орігамі тощо).

«Ми робимо все, що нам пропонують. Хочете бокс – ми вам зробимо таке. У нас це школа дозволяє, вона достатньо така велика, і там є спортзал» (керівниця школи, Іспанія).

«Футбол, естафети, спортивні ігри – усе це зміцнює командний дух і дружбу» (вчитель, Велика Британія).

«Це вже більше як бонуси для того, щоб діти хотіли приходити до школи. Тобто там у нас є танці, шахи, хор, оригінальний конструктор, тобто таке конструювання з паперу орігамі, і інші такі речі цікаві. Навіть оцей Майнкрафт, вони там різні створюють міста. Не просто там з кубиків, а дійсно такі архітектурні різні» (директорка школи, Німеччина).

«Сцена – це місце, де діти можуть проявити свою індивідуальність і водночас відчувати спільність» (керівниця школа, Польща).

В одній зі шкіл Іспанії учні мають змогу відвідувати гурток на зразок модельної агенції.

«Збираються діти, готуються, вони не виступають як моделі, але роблять фотосесії, роблять відеосесії» (керівниця школи, Іспанія).

Учні деяких шкіл, зокрема в Німеччині, є членами молодіжних організацій «СУМ» і «Пласт».

«Ми маємо дуже активні організації, в нас є "Спілка Української Молоді" (СУМ) і "Пласт"» (керівниця школи, Німеччина).

Важливою складовою позакласної роботи українських суботніх і недільних шкіл в Європі є психологічна підтримка та запровадження арт-терапевтичних гуртків і уроків травматерапії, але про це детальніше йтиметься у Розділі 5.

Водночас педагоги сприяють ознайомленню учнів із культурою інших країн, зокрема країни перебування, що сприяє міжкультурному діалогу та гармонійній інтеграції в суспільство.

«Ми намагаємося плекати українські традиції, але це непросто, адже дітей часто відривають від середовища, тому ми не хочемо позбавляти їх коріння. Водночас ми також пропонуємо заходи для ознайомлення дітей з польською

культурою, щоб вони розуміли нас, а ми розуміли їх, культивуючи їхні традиції. Ось про це, на мій погляд, має бути мова» (директорка школи, Польща).

Школи співпрацюють між собою, з міжнародними організаціями, реалізують спільні культурні проекти та акції, долучаються до масштабних заходів, що відбуваються у країнах перебування.

«Через міжнародні проекти наші учні знаходять друзів по всьому світу» (керівниця школи, Іспанія).

«Навіть якщо нас розділяють тисячі кілометрів, ми разом у наших заходах і цінностях» (керівниця школи, Польща).

«Проводимо концерти на різні свята: патріотичні чи до Дня відкритих дверей для чеського уряду або для державних діячів чи директорів» (керівниця школи, Чехія).

«І безліч українських фестивалів проводимо, і дітки беруть участь і в іспанських днях культури, оскільки тут, в Іспанії, є і вся південна Америка, і Африка» (директорка школи, Іспанія).

«В Барселоні проводиться кожного року співочий конкурс. І дітки зі всієї Іспанії мають можливість їхати співати» (директорка школи, Іспанія).

Отже, позакласна та позашкільна діяльність в українських суботніх і недільних школах за кордоном сприяє не лише навчанню, а й вихованню всебічно розвинених особистостей, які зберігають та поширюють українську культуру. Вона допомагає дітям відчувати свою причетність до історії та традицій України, навіть перебуваючи за межами Батьківщини, а також сприяє інтеграції в нове соціокультурне середовище.

2.4. Батьки та школа: мотивація та взаємодія

Часто батьки є ініціаторами та рушійною силою створення українських шкіл за кордоном. Прагнення зберегти рідну мову та культуру для своїх дітей, а також потреба в об'єднанні з іншими батьками стали основою для розвитку шкільних закладів. Спільне бажання підтримувати зв'язок з Україною та допомагати дітям

адаптуватися до нових умов життя були основною мотивацією для батьків, які звертаються до шкіл сьогодні. Цей процес стосується не тільки освіти, але й створення справжньої спільноти, де всі учасники – від учнів до вчителів і батьків – працюють разом на загальну мету.

«Власне, в нас народились діти, і виникло запитання, як їх вчити рідної мови... не було жодного навчального закладу – ні дошкільного, ні шкільного, де б можна було вивчати українську. Російська була присутня в багатьох, українська ніде... і тому ми задумалися, як їх вчити рідної мови» (директорка школи, Німеччина).

І першими учнями були їхні діти та діти близьких знайомих. Школа розвивалася, а після повномасштабного вторгнення суттєво поповнилася. Для багатьох батьків, які приводять своїх дітей до школи сьогодні, важливо зберегти зв'язок з Україною.

«Батьків не потрібно мотивувати, чесно, батьки хочуть, щоб діти ходили... Особливо ті батьки, які хочуть повертатися в Україну, вони беруться за голову: ой, треба ж дітей якось ще при українському залишити» (директорка школи, Німеччина).

«Є частина батьків, які хочуть, щоб їхні діти мали оце українське підґрунтя, мали українську мову, зберігали її, попри те, що вони не знають, чи вони будуть повертатись, чи не будуть повертатися, як там буде далі, але щоб цей складник був» (директорка школи, Чехія).

Взаємодія адміністрації школи та вчителів із батьками учнів є важливим чинником, що впливає на ефективність навчального процесу та розвиток дитини. Її необхідно будувати на основі відкритого діалогу, взаємної довіри та поваги до кожного з учасників, соціального партнерства, позитивного та доброзичливого ставлення, підтримки в пошуках рішення (наприклад, можливості звернутися до психолога чи лікаря, якщо виникає така потреба) та спільного інтересу до розвитку дитини.

Школа також є місцем, де можна отримати допомогу і поспілкуватися з людьми, яким близькі твої проблеми.

«Батьків тримає, напевно, спілкування одне з одним, оця підтримка, яку вони отримують одне від одного. Тут знайдеш когось, хто допоможе їх вирішити. І це таке джерело взаємодопомоги» (директорка школи, Велика Британія);

«... З початком повномасштабного вторгнення виникло дуже багато проблем у людей, котрі тут ніколи не жили... І ми дійсно запрошували спеціалістів, і ці три години, коли діти були в школі, ми батькам пропонували допомогу українською мовою, ми запрошували спеціалістів... наприклад, як функціонує страхова медицина тут...» (директорка школи, Німеччина).

Школи намагаються скорочувати дистанцію між адміністрацією і батьками.

«Вони оцінюють, скільки ми робимо, і їм якби вже совість не дозволяє не впрягатися... Тут немає такої дистанції, як оце звикли ще постсовок, постколоніальне мислення, що начальник має бути дуже далеко. Для багатьох це був такий шок, вони не могли зрозуміти, що це так можна просто спілкуватися. Але вона, оце така відкритість, вона заставляє людей трошки і активніше, і відвертіше спілкуватися» (директорка школи, Німеччина).

Проведене дослідження показує, що в українських суботніх і недільних школах Європи є розуміння необхідності такої комунікації та співпраці.

«Тільки спільними зусиллями ми можемо створити найкращі умови для навчання наших дітей» (координаторка школи, Німеччина).

«Школа та сім'я – це два крила, на яких злітає успішна особистість» (директорка школи, Німеччина).

Респонденти поділилися думками про різні приклади взаємодії адміністрації школи та вчителів з батьками учнів. Здебільшого переважає тенденція до дружньої співпраці. Зокрема спостерігаємо позитивні результати залучення батьків до навчального процесу та їхню активну підтримку шкільних ініціатив.

«Радше я маю позитивний досвід. Дітей, яких приводять на заняття, то їхнім батькам дуже залежить на цьому, тобто вони дуже включаються в це, і з ними дуже добрий контакт. Ми всі особисто зі собою знайомі, не так, що тільки пані і пан. Ми просто подружались всі разом. Така, можна сказати, одна сім'я» (вчителька, Польща).

Позитивна взаємодія між адміністрацією школи, вчителями та батьками проявляється у співпраці, активному залученні батьків до освітнього процесу та спільній діяльності задля розвитку дітей. Основними виявами позитивної взаємодії є:

- Підтримка спілкування українською мовою.

«На території школи є українська мова. Ми намагаємося це робити дуже делікатно, але консеквентно» (директорка школи, Німеччина).

- Активна участь батьків у шкільних заходах, дружні взаємини між вчителями, адміністрацією та батьками

«Батьки залучаються і завжди допитують, в чому допомогти. Але більше в урочистості. У навчальний процес вони не втручаються, але в урочистостях, в таких позашкільних формах, так» (вчителька, Польща).

«Батьки, як які. Є батьки, які дуже активні, які завжди всьому допомагають» (координаторка школи, Велика Британія).

- Інформаційна взаємодія через дайджести та зустрічі.

«Кожного місяця ми надсилаємо дайджест, такий новинний звіт про те, що в нас відбулося, що плануємо робити далі» (представниця школи, Польща).

- Організація батьківських комітетів та проведення батьківських зборів.

«У нас є батьківські комітети, батьківські збори проводимо, тому в нас дуже тісна співпраця і комунікація» (представниця школи, Чехія).

- Створення платформи для комунікації – «Батьківська рада».

«Не знаю, чи це буде приклад взаємодії з батьками. Наприклад, ми навіть створили батьківську раду, де батьки у нас є такими сателітками між нами, між вчителями, між адміністрацією, між батьками свого класу» (директорка школи, Німеччина).

- Активна співпраця адміністрації з батьками загалом і батьківським комітетом зокрема через електронні ресурси.

«Ми співпрацюємо з батьківським комітетом: а) розсилаємо їм емейли, ми маємо базу даних всіх учнів; б) також кожен вчитель тепер вже має групу WhatsApp, там де вони відправляють домашні завдання, всі оголошення; в) ми проводимо опитування про допомогу тощо» (керівниця школи, Англія).

- Спільні освітні проекти та майстер-класи.

«Батьки активно долучаються до проведення занять, діляться своїм досвідом, що надзвичайно збагачує навчальний процес» (директорка школи, Німеччина).

- Волонтерська діяльність батьків, матеріальна підтримка школи та активна участь у благодійних ініціативах і позакласних заходах.

«Батьки долучаються до організації екскурсій, культурних заходів та підтримки школи» (вчителька школи, Польща).

«У Барселоні батьки активно долучаються до роботи школи, беручи участь у шкільних проектах та спортивних заходах» (директорка школи, Іспанія).

«Ну батьки дають фінансування, то кажучи, що якби батьки не давали фінансування школі, то ми би не могли існувати, так що то їх така найкраща сторінка» (вчителька школи, Чехія).

«У нас є традиція залучення батьків до благодійних ініціатив школи, що покращує соціальну відповідальність родин» (координаторка школи, Велика Британія).

- Створення у школах середовища «щаслива дитина» (зосередження уваги на оточені дитини, родині та друзях).

«Однією з наших частин роботи і бачення є завжди розуміння того, що щаслива дитина в щасливій родині. Тобто, намагаючись зробити щось для дитини, ми повинні комплексно дивитися так, що є довкола дитини, особливо який фон родинний» (директорка школи, Велика Британія).

- Надання підтримки батькам з боку адміністрації школи, сприяння у професійному розвитку.

«Багато батьків є нашими працівниками, і ми так само стараємося допомогти їм продовжити свої кар'єрні доріжки, де можливо використати тренінгові програми, щоб зможти зануритися вже в професійний розвиток тут, в цій країні» (директорка школи, Велика Британія).

Попри наявність позитивних прикладів, у деяких випадках взаємодія між школою та батьками залишається формальною або навіть пасивною, що ускладнює освітній процес. Основні вияви негативної взаємодії:

- Менш активне спілкування через велику зайнятість.

«Є група батьків, які зайняті і не спілкуються з учителями та адміністрацією школи... Це нелегко, тому що, як я кажу, вони працюють довго, і 12-годинні зміни – і не просто організувати все та поєднати зі шкільною роботою, але ми стараємося з усіх сил. Ситуація складна тим, що батьки більшості дітей працюють важко і довго. Тож це перша складність» (директорка школи, Польща).

- Формальна взаємодія без глибокої співпраці, пасивність у комунікації.

«Співпраця з батьками залишилася більш формальна. Ми їм даємо інформацію – вони нам дають зворотний зв'язок» (представниця школи, Польща).

«Найперше потрібно працювати з батьками. ... Тому що є дійсно такі батьки, які водять ту дитину в школу і самі не розуміють, що насправді там відбувається» (директорка школи, Німеччина).

«Більшість батьків є споживачі. Вони хочуть отримати сервіс, але не готові щось дуже віддавати взамін» (директорка школи, Німеччина).

«Сидять, читають книжки, сидять в мобільних телефонах, гуляють по коридорах» (директор школи, Польща).

- Використання різних мов у спілкуванні: з адміністрацією школи, учителями – української, з дітьми – російської.

«Коли вони розмовляють зі мною українською, а через хвилину зі своєю дитиною російською, для мене це важко зрозуміти» (директорка школи, Велика Британія).

- Конфлікти з батьками через некомпетентність учителів і розбіжності у поглядах на виховання.

«Так, конфлікти з батьками... Батьки незадоволені. Чесно кажучи, у нас є вчителі, багато вчителів, які мають дипломи вчителів, але ніколи не працювали вчителями. Таких дуже багато. І конфлікти, коли вчитель ніколи не працював вчителем, і це бачать діти, і це бачать батьки... Це конфлікти, це некомпетентність дуже часто вчителів» (вчителька школи, Німеччина).

«Часом батьки мають зовсім інше бачення виховання, ніж школа, що ускладнює взаємодію» (вчителька школи, Німеччина).

- Недостатня комунікація в критичних ситуаціях.

«Батьки часто уникають контактів, коли виникають серйозні проблеми з поведінкою дітей» (директорка школи, Іспанія).

- Невиконання зобов'язань у встановлений термін (непунктуальність)

«Головне, щоб вони дітей забирали вчасно. Тобто, на жаль, я не знаю, з чим це пов'язано, але в українських батьків, це якась дуже серйозна проблема з обов'язками батьківськими. Тобто вони можуть запізнюватися, а це перериває урок. Але те, що вони ще можуть дитину свою не забрати, і цілу годину, а ми вже маємо в

такому випадку писати звіт в поліцію. Тобто це серйозна проблема» (директорка школи, Велика Британія).

- Пасивність батьків щодо участі в позашкільних заходах.

«Були ми тепер в театрі в неділю, то прийшло тільки дві родини, дві сім'ї прийшло. Приїхав з Угорщини театральний колектив – і мали йти всі, але були тільки я і ще одна вчителька з чоловіком, і дві сім'ї були з хлопчиками, і все, більше ніхто не був» (вчителька, Чехія).

- Наявність усталених звичок (негативних) та прояви їх під час вирішення проблем.

«... Тут взагалі ментальні розходження просто жахливі. Я не знаю, я не можу сказати, що це є така 100% корупція, але якби це є трохи викривлене уявлення про світ. Люди звикли мати лівий дохід. І воно якось, і оце все, певні оці всі корупційні якісь моменти, вони починають тут вилазити в Німеччині, або люди хочуть віддячити, або люди хочуть мати якийсь додатковий дохід. І воно дуже погано впливає на імідж українців як нації. Дуже таке, ну сумне для мене таке явище» (директорка школи, Німеччина).

Отже, активне залучення батьків до шкільного життя впливає на створення загальної атмосфери у школі. Коли батьки відчувають, що їхня участь важлива і вони можуть впливати на освітній процес, вони стають більш активними у підтримці школи, її ініціатив і заходів. Створення середовища, в якому батьки не лише підтримують навчальний процес, а й стають частиною шкільної спільноти, дає можливість дітям отримувати всебічну підтримку та виховання, а школі – розвиватися як місце, де кожен, від учня до дорослого, працює на спільний результат. Взаємодія, підтримка, відкритість і готовність допомогти – все це формує сильну, об'єднану шкільну спільноту, де кожен відчуває свою важливість і значущість.

Основні чинники, які сприяють залученню батьків до шкільного життя:

Спільна мета та цінності. Для багатьох батьків школа є не лише місцем для отримання освіти дітей, але підтримки та спілкування. Спільне прагнення зберегти

українську мову, культуру та традиції стає основною мотивацією для участі у шкільному житті. Вони хочуть, щоб їхні діти мали можливість навчатися рідною мовою, зберігати зв'язок із Батьківщиною, а школа стає простором, де ці цінності підтримують.

Відкритий діалог та співпраця. Школа повинна бути доступною для батьків, і важливим елементом цього є відкритий діалог між адміністрацією та родинами. Завдяки цьому діалогу батьки формують уявлення про те, що відбувається в школі, та долучаються до її діяльності. Відсутність бар'єрів між адміністрацією, вчителями і батьками дає змогу створити атмосферу довіри, що є важливою умовою для активної участі батьків у житті школи. Такі практики, як активна комунікація через різні канали (чати, зустрічі) допомагають значно скоротити дистанцію і підвищити рівень залученості.

Інформаційна підтримка. У багатьох школах організовують додаткові заходи для батьків, наприклад, зустрічі з фахівцями, які пояснюють, як адаптуватися до нових умов життя за кордоном. Це можуть бути лекції про функціонування медичної системи, правові аспекти, страхування, а також зустрічі з психологами, що допомагають батькам долати емоційні труднощі, спричинені війною та еміграцією. Це не лише допомагає батькам орієнтуватися в нових умовах, але й зміцнює зв'язок між школою та родиною.

Війна змусила школи шукати нові освітні підходи, розширювати цифрові можливості, впроваджувати гнучкі моделі навчання та посилювати комунікацію з українськими та європейськими освітніми інституціями. Водночас партнерство між учителями, учнями, батьками та громадою залишається важливим чинником.

Розділ 3

МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНЕ ТА НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ УКРАЇНОЗНАВЧИХ СУБОТНИХ І НЕДІЛЬНИХ ШКІЛ В ЄВРОПІ

Прибуття великої кількості українських дітей до держав Європи із початком повномасштабного вторгнення спричинило кризу в освітніх системах країн-приймачів. Їхнє законодавство потребувало швидких рішень щодо надання освітніх послуг в таких умовах: дітей-біженців потрібно було влаштувати та інтегрувати в місцеві навчальні заклади. Батьки також постали перед вибором, як мають навчатися їхні діти: тільки онлайн у своїх українських школах (за умови, що вони функціонують); відвідувати місцеві школи і паралельно здобувати освіту онлайн в Україні; повністю відмовитись від української освіти й інтегруватися в місцеві школи; шукати в країні, яка приймає, вже наявні українські школи вихідного дня чи створювати нові; поєднувати кілька видів навчання – в місцевих загальноосвітніх школах офлайн, українських дистанційно й українських суботніх навчальних закладах країни перебування. Останній варіант видавався, на перший погляд, одним із найлогічніших та найоптимальніших шляхів вирішення проблеми. Тож, починаючи з березня 2022 року, українознавчі суботні та недільні школи Польщі, Німеччини, Чехії, Великої Британії та Іспанії поповнила велика кількість нових учнів з України, що стало викликом як для адміністрації цих закладів, так і для місцевих учнів – нащадків попередніх міграційних хвиль.

З'явилися потреби у розширенні навчальних приміщень, забезпеченні оргтехнікою та навчально-методичними матеріалами, пошуку вчителів, фінансів, щоб оплатити їхню працю та ін. Довелося шукати спонсорів, писати заявки на фінансові гранти тощо. Мета нашої частини дослідження – дізнатися, як директорам та адміністраторам українських суботніх та недільних шкіл вдалося (чи не вдалося) вирішити ці та інші фінансові питання.

3.1. Приміщення школи: пошук джерел фінансування

Варто зазначити, що подібних якісних соціологічних досліджень із вивчення діяльності українських шкіл вихідного дня у Європі від початку повномасштабного

вторгнення РФ в Україну щодо фінансового становища ще ніхто, фактично, не проводив. У 2018 році науковці Міжнародного інституту освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка» здійснили розвідувальне соціологічне дослідження «Українознавчі школи за кордоном. Опитування керівників», у якому взяли участь директори 39 шкіл. Результати дослідження засвідчили, що найбільшими труднощами, які постають перед суботніми та недільними школами, є нестача навчальних програм і підручників (56,4%), кадрове забезпечення (43,6%), відсутність приміщення чи коштів на оренду приміщення (25,6%), фінансування (23,1) та ін.

Що стосується приміщень, у яких відбувалося навчання, 51,3% опитаних директорів зазначили, що їх надають місцеві школи країни проживання. Також навчання відбувається у приміщеннях, які надають громадські організації (17,9%), церкви (17,9%), приватні особи (2,6%) чи Посольства України (2,6%). 10,3% мають власні приміщення [28].

Як зазначено на офіційній сторінці Освітнього омбудсмена України, «для того, щоб створити школу та організувати очний освітній процес, необхідне приміщення, подекуди не одне, залежно від кількості переміщених учнів у певних регіонах країни. Частина шкіл обмежені в кількості учнів, яких можуть прийняти, саме через розмір приміщення. На оренду одного чи кількох приміщень необхідні кошти, до того ж не завжди легко знайти необхідне приміщення. Й тут ми знову повертаємося до проблеми щодо фінансування та державної підтримки шкіл. Наразі пошуком приміщення та оплатою оренди приміщень багатьох українських шкіл за кордоном займається фундація чи інша організація українців, яка засновує школу. Але не всі вони мають достатньо коштів на утримання шкільного приміщення. У деяких країнах приміщення для створення українських шкіл надають Посольства або цим опікуються місцеві органи влади, або такі приміщення надають директори закордонних шкіл країни перебування» [30].

За свідченнями, отриманими під час нашого дослідження у 2024 році, на початку повномасштабного вторгнення в українознавчі школи в Іспанії в один день або за дуже короткий проміжок часу могло прийти від 100 до 150 нових учнів, в Німеччині – від 30 до 350 (залежно від того, у якій землі розташована школа і яку

кількість учнів вона налічувала до початку війни). У Великій Британії за весь період від початку війни і до моменту нашого опитування в різні українознавчі школи прибуло від 50 до 2500 нових учнів (остання цифра така значна, оскільки школа має кілька філій). Із початком повномасштабної війни величезна кількість дітей прийшла у школи Польщі та Чехії як у країни, найближчі до нашої держави, і які прийняли на себе першу хвилю воєнних емігрантів. Зрозуміло, що з часом кількість дітей змінювалася, адже відбувалася внутрішня європейська міграція. Наприклад, в Іспанії на початку війни траплялися випадки, коли дітей відразу приходило стільки, що не було на чому їх посадити – елементарно не вистачало стільців. Особливо багато було дошкільнят, для яких потрібно було створювати нові класи і набирати окремих вихователів та асистентів. Через рік, у 2023 році, ситуація стабілізувалася, бо багато людей виїхало з країни.

«Багато дітей, які спершу приїхали з Польщі, повернулися туди. Багато людей поїхало, не знаю чому, в країни Балтії, багато людей поїхало в Україну. Знаю людей, які поїхали в Німеччину, казали, що там більші виплати, що там краще. Люди шукали, де їм буде комфортніше, напевно. На той час, наскільки я пам'ятаю, виплат в Іспанії не було, в ту весну 22-го року, і люди просто шукали себе в інших країнах» (директорка школи, Іспанія).

Майже скрізь постало питання термінового розширення навчальних приміщень для шкіл, які вже діяли, і пошуку для щойно створених. Як зазначили опитані директори, більшість українознавчих суботніх та недільних шкіл в Європі орендують приміщення у місцевих державних садочках, школах, коледжах чи інститутах, тому особливих проблем із розширенням не виникало.

«...Проблем з цим не було зовсім. Приміщення школи, яке ми орендуємо, досить велике, тому я відразу на наступний навчальний рік просила більше приміщень» (директорка школи, Іспанія).

«Наша школа – це наш спільний проєкт з відділом освіти міста Мурсія. Вони нам надають на суботу приміщення школи з відповідною кількістю класів, і ми там займаємося. Тому в нас не було проблеми з приміщенням, з класами. У

нас є садочок, плюс ще 11 класів, то ми мали приміщення для того, щоб проводити заняття» (директорка школи, Іспанія).

У більшості шкіл Німеччини директори просили більше приміщень чи навчальних корпусів – і місцева адміністрація також ішла їм назустріч.

«Раніше ми були в приміщенні, де було лише три кімнати, і там вже не було місця. Воно залишилося як садочок зараз, як дошкільна підготовка, а ми отримали повністю нову школу. Школа, яка є поруч нашого старого приміщення, тобто, це є дві різні споруди, які знаходяться в кроковій відстані одна від одної» (директорка школи, Німеччина).

Англійські українознавчі школи вихідного дня, особливо ті, які мають давню, іноді більш ніж 70-літню історію створення, переважно працюють у приміщеннях українських громадських організацій та центрів, тому, залежно від кількості учнів, адміністрація і батьки або розпочали пошук більших, або намагалися різними шляхами розширити наявні приміщення.

Так, дирекція однієї зі шкіл, до якої прийшло понад 130 учнів, звернулася з проханням орендувати приміщення місцевої школи, яка розташована через дорогу від будинку, де проводить заняття українська школа, але місцева адміністрація відмовилась робити це безкоштовно. Дві інші школи погодилися надати свої приміщення без плати за оренду, проте вони розміщені в іншій частині міста, і батькам було дуже незручно возити туди дітей.

«...Люди з України приїхали без машин, і тому їм було б дуже важко добиратися в те приміщення. А для мене особисто, то залишення громадського центру означало би кінець українській громаді, тому що школа притягує до цього приміщення велику кількість дітей, батьків і людей взагалі... Школа – це частина громади, і якби ти забрали її та перенесли кудись, це було би все» (директорка школи, Велика Британія).

Зрештою, для цієї школи Союз українців Британії орендував за символічну плату т. зв. «портакабінс» – тимчасові кабінети, які використовують під час ремонтів.

На отриманий грант закупили парти, обладнання, меблі – і тепер там навчається чотири класи у дві зміни.

«Це єдине розширення території, яке ми змогли зробити, але це нас врятувало. Тепер ми функціонуємо досить добре, тому що просто дві додаткових великих кімнати допомогли нам найбільші класи туди перенести. Вони теплі, світлі, дуже гарні, і навіть більше виглядають як класи, ніж деякі кімнати в нашому основному приміщенні» (директорка школи, Велика Британія).

У більшості країн Європи адміністратори українознавчих суботніх та недільних шкіл укладають із директорами місцевих навчальних закладів угоди про оренду, у яких прописано терміни та умови користування приміщенням – кількість класних і додаткових (актові зали, спортзали тощо) кімнат, оплату, прибирання тощо. Під час підписання угоди часто присутня третя сторона – представники мерії, місцевої влади тощо.

Існує кілька варіантів сплати за оренду: 1) її повністю покриває мерія; 2) частину платить місцевий уряд, а частину школа; 3) школа сама оплачує повну суму найму.

У тих випадках, коли за оренду приміщення не сплачує мерія або покриває її лише частково, директори українських шкіл самотужки шукають фінансування: пишуть додаткові проекти на гранти, збирають батьківську плату, шукають спонсорів тощо. Із виграних грантів частину коштів можуть виділити на підручники, а частину на оренду приміщення або частину оплачують із гранту від мерії, решту – за батьківські кошти.

«За оренду платимо з тих грантів, які пишемо на місто, і якщо в нас залишаються гроші, то ми їх тоді розподіляємо на, наприклад, квитки в театри, в музеї, дещо купуємо за ці гроші також. А якщо не вистачає, беремо із грошей, які збираємо з батьків» (директорка школи, Чехія).

В Іспанії, щоб уряд профінансував оренду приміщень, адміністратори українознавчих шкіл також щороку подають до мерії т. зв. проекти (програма на субсидію, грант) для сприяння розвитку української культури. Тобто, кожна українознавча школа – це проект, який щороку відкривають заново і в кінці року закривають, звітуючи про діяльність.

«Школу кожного року відкриваємо як проект із мерією. «Українська суботня школа...» – так називається наш проект, і ми кожен раз, вже протягом 18 років, подаємо його в мерію» (директорка школи, Іспанія).

За свідченням директорів, в Іспанії орендувати приміщення здебільшого не складає особливих труднощів, оскільки українська громада добре себе зарекомендувала у місцях проживання. Після початку повномасштабної російсько-української війни місцева влада цієї країни намагається усіляко сприяти нашим співгромадянам, урядовці допомагають знаходити приміщення та фінансувати його оренду і в такий спосіб підтримують діяльність українських громад у їхніх регіонах.

У Великій Британії, щоб забезпечити повноцінне функціонування українознавчих шкіл, адміністрація змушена також постійно подаватися на грантові програми. Там оренду покривають, в основному, за рахунок грантових коштів.

«Позиціонуючи себе як частина освітнього процесу Великої Британії, ми намагаємося подаватися на гранти, як вони кажуть, *universal grants*, які стосуються загального освітнього процесу. Це важкий процес, тому що можна подати 20 грантів і тільки один виграти, але ми без нього нікуди далі. Центрального фінансування ніякого немає...» (директорка школи, Велика Британія).

Як зазначають директори шкіл в Іспанії та Чехії, отримані субсидії та гранти дають змогу не лише відшкодувати вартість орендованого приміщення для школи, іноді коштів вистачає ще на канцелярію та шкільне приладдя.

У Німеччині і оренду, і в окремих випадках навіть послуги прибирання у переважній більшості оплачує місто.

Є навчальні заклади вихідного дня, які самотужки, без підтримки уряду чи мерії, укладають угоди з директорами місцевих шкіл і, відповідно, самі оплачують оренду. У таких випадках ситуація з розширенням приміщення після прибуття нових учнів-вимушених мігрантів була складнішою. У новоприбулих батьків не було коштів, аби оплатити оренду додаткових класів, відповідно, це стало для дирекції черговим викликом і потягнуло за собою наступне завдання – пошуку фінансування.

«...Ми підписуємо контракт щороку і вказуємо, яка кількість класів нам потрібна. Ми займаємо перший поверх і два класи другого поверху. У школі ще є два поверхи, тобто ми маємо можливість взяти більше класів, але від того змінюється ціна... Тобто, якщо брати додаткові класи, нам потрібні додаткові вчителі, додаткові кошти. Ми не маємо такої можливості, ми не маємо більше грошей, щоб розширюватися» (директорка школи, Іспанія).

Траплялися випадки, що навіть за найкомфортніших умов функціонування школа була змушена поставити межу набору учнів. Як зазначила одна із директорів, у їхній школі були і просторі приміщення, і достатня кількість великих класів з усією оргтехнікою, але навіть цього було замало – вони не вмщали усіх охочих навчатися:

«...Ми маємо взагалі дуже комфортні умови. Нам надали ціле шкільне приміщення, і там 24 кабінети, з них 21 – великі класні кімнати з мультимедійними дошками. Вчителі можуть показувати і презентації, і різні аудіо- та, відеофайли. Ну чудові просто умови. Але ми не можемо більше набрати... Це вже наші межі, от що суботня школа може забезпечити, тому що у нас є три нульових класи, три перших класи, три других класи, два третіх, два четвертих класи, ну і всі решта там далі йдуть по два класи. І це, фактично, наша межа» (директорка школи, Німеччина).

Дещо інша ситуація з приміщенням для українських шкіл вихідного дня склалася у Польщі. Згідно з чинним законодавством про освітнє право Республіки Польща, організації, які діють на користь громадян іноземних держав, мають право безкоштовного доступу до приміщення школи за умови домовленості з органом, який веде школу, і з директором цієї школи. Тобто можна орендувати приміщення безкоштовно, уклавши угоду з адміністрацією школи або мерією міста. Але труднощі полягають у тому, як зазначив директор однієї із найдавніших українознавчих шкіл у Варшаві, що орендувати безкоштовно можна тільки те приміщення, де офіційно у вихідні дні відчинено. Тобто потрібно знайти таку польську державну школу, яка офіційно працює в суботу, наприклад, де є класи для навчання дорослого населення. Якщо такі класи не набрали, відповідно, українську школу просять покинути приміщення. Також у їхній школі немає групи дошкільнят, бо для них необхідно

створювати ігрові кімнати, приносити іграшки, і десь їх зберігати, а у звичайній державній школі таких кімнат не передбачено.

По-різному, залежно від країни перебування, складається ситуація із пошуком і орендою приміщень у нових, створених після 2022 року, українських школах. Наприклад, у Чехії, коли місцеві школи не хотіли брати на навчання українських дітей, оскільки їх приїхало дуже багато, постала гостра потреба у створенні повноцінних українських шкіл. Добровольці, які взяли на себе цю місію, зазначають, що на початковому етапі труднощі виникали передусім із документацією та різноманітними дозволами на місцевому рівні. Також потрібно було налагодити контакти з МОН України, щоб отримати можливість видавати офіційні документи про здобуття освіти. Водночас шукали приміщення під школу, яке орендують коштом батьків. Ремонт зробили за особисті кошти засновниці школи, підключилася також її сім'я та батьки учнів.

«Фінансування на початку, при відкритті, проходило з моїх заощаджень. Все фінансувала сама. Помалювати, попідкрасувати – все це теж робили власними руками. Вчителі допомагали, моя сім'я: діти, чоловік. Все зробили за два тижні, від середини серпня, щоб у вересні діти вже пішли на навчання» (директорка школи, Чехія).

У Німеччині директори новостворених українознавчих шкіл також зіткнулися з проблемами пошуку великих приміщень (на 120 і більше дітей) та фінансування. Деякі нові школи, яким менше ніж 5 років чи створені після 2022 року, використовують для цього грантові кошти або сплачують оренду самотужки. Але директори українських шкіл все ж сподіваються, що у близькому майбутньому очільники міста, у підпорядкуванні якого є орендовані приміщення, виявлять до них повну довіру і профінансують оренду повністю.

За свідченням директорки однієї із шкіл, щоб розпочати свою освітню діяльність, вони писали грантові заявки на різні німецькі фірми. Вигравши гранти, отримали можливість орендувати приміщення, закупити власну оргтехніку та навчальні матеріали.

«Питання фінансування було важке... Ми написали грант на німецьку організацію, і вона нам профінансувала відкриття суботньої школи в розмірі 12 тисяч євро» (директорка школи, Німеччина).

Директорка нової українознавчої школи в Англії, яку заснували лише на початку 2024 року з ініціативи батьків-втікачів від війни, розповіла, що їхній навчальний заклад працює у приміщенні, яке надала українська громада. Класів їм повністю вистачає, бо у школі 55 учнів. Подібно функціонує школа, заснована 6 років тому: приміщення їм надала Спілка українців Британії, тому за оренду не сплачують. Якщо є потреба у додаткових класах, просять вільні приміщення в університеті, з яким співпрацює школа, або безкоштовно приміщення надає місцева елітна державна школа.

Іноді саме співчуття та емпатія місцевих урядів до втікачів від війни, які втратили усе і змушені шукати прихисток у чужих країнах, стали певним поштовхом до сприяння діяльності українознавчих шкіл. За словами директорки однієї зі шкіл Німеччини, до 2022 року вони не мали єдиного приміщення для проведення занять, а щотижня були змушені шукати та орендувати класи в різних місцевих школах і в різних районах міста. Це викликало незручності, бо доводилось возити з собою дошки, оргтехніку, шкільне приладдя та ін.

«А потім, вже через вторгнення, ми використали момент, коли всі були готові допомагати. Це було непросто, бо довелося і через мерію, і через особисті зв'язки... і церква підключилась дуже сильно, і допомогла нам ту школу (у якій працюють зараз. – О. Г.) знайти. Тільки так. Але це складно все» (директорка школи, Німеччина).

Зі значним зростанням чисельності нових учнів і напливом великої кількості біженців з України українознавчі школи вихідного дня у Великій Британії отримали можливість збільшити фінансування за рахунок грантів від держави, отримати допомогу від українських центрів, індивідуальних спонсорів чи місцевих громад.

«Центральний офіс спілки Союзу українців Британії, лондонський центральний офіс – вони оплатили нам друк книжок і зробили деякі речі, за які, звичайно, б платила школа. Це було дуже добре» (директорка школи, Велика Британія).

Отже, після лютого 2022 року наплив великої кількості біженців з дітьми з України в різні країни Європи певною мірою спричинив позитивні зміни в діяльності українознавчих шкіл за кордоном, щонайменше – на них звернули увагу мерії міст та місцеві урядові структури і намагалися посприяти чи допомогти у їхній діяльності. Старі школи з доброю репутацією у місцевих громадах, фінансуванням від мерій та досвідом написання грантів/проектів швидше адаптувалися до нових умов і знайшли можливість розширити наявні чи знайти нові, додаткові приміщення для організації повноцінного навчального процесу. По-різному ситуація склалася із новими, створеними менше ніж 5 років тому чи з початком повномасштабної війни школами, оскільки в деяких випадках вдавалося швидко і легко знайти приміщення і фінансування, а в деяких директорам довелося самотужки, без допомоги мерії, готувати документацію і дозволи для відкриття школи, шукати приміщення, робити у них ремонти, вчитися писати гранти, шукати вчителів і оплачувати їхню роботу, а також оренду класів із батьківських внесків, яких на усі освітні потреби не вистачає.

3.2. Оргтехніка для навчання

Як зазначили опитані директори, зазвичай проблем із організаційною технікою для навчання вони не мають, оскільки у договорах про оренду приміщення відразу зазначені умови і правила користування шкільними технічними засобами. Переважно українським школам під час занять дозволяють використовувати всю наявну у приміщенні техніку для навчання: принтери, ксерокси, комп'ютери, інтерактивні дошки та ін.

«Це означає, що в нас є парти, стільці, інтерактивні дошки, інтернет – і ми маємо право цим всім користуватися» (директорка школи, Німеччина).

«...Ми приходимо на те, що є у школі. От в школі є крейда, то вона і в нас є. Є таблиця, є дошка, є проектор і лептоп. В іншій школі ми маємо велику нову мультимедійну дошку, але туди треба прийти зі своїм комп'ютером, вчителька це і робить. Ксерокса свого як не було, так і немає» (директор школи, Польща).

У певних випадках, згідно з прописаними умовами договору, деякою технікою можна користуватися, а деякою – ні.

«За винятком ксерокса ми користуємося всією шкільною оргтехнікою: комп'ютерами, інтерактивними дошками, усім, що там є» (директорка школи, Іспанія).

У тому випадку, коли оргтехнікою не можна користуватися, школа купує свою.

«Ні, оргтехнікою школи ми не користуємося, нам не дозволяють користуватися. Але інтернет є. У принципі, в нас є свої проєктори, дошки, які ми закупили вже давно, в нас є обладнання, тож користуємося всім своїм» (директорка школи, Іспанія).

Навіть за умови наявності власних технічних засобів, відсутність постійної зачиненої кімнати в орендованому приміщенні спричиняє незручності для вчителів.

«Це дійсно, така в нас проблема є, тому що ми приходимо зі своїми речами і виходимо зі своїми речами. У нас немає такого стаціонарного приміщення, де ми б закрили і на наступному тижні прийшли, відкрили і побачили все на тому місці, де воно лежить» (директорка школи, Німеччина).

Переважно оргтехніку купують на кошти, отримані з членських внесків батьків, на спонсорську допомогу від місцевих волонтерів чи на виграні гранти.

«Ми маємо свої ноутбуки. Два роки тому ми отримали велику пожертву, то за ті гроші купили для нашої школи ноутбуки вчителів, ксерокс купили. Минулого року я брала участь в одному конкурсі – і ми отримали безкоштовно 28 ноутбуків, які роздали дітям, які того потребували – біженцям. Тобто з таким забезпеченням у нас немає проблем» (директорка школи, Німеччина).

Якщо заняття відбуваються у приміщеннях дитячих садочків, громадських організацій чи соціальних служб, наявних там технічних засобів повністю вистачає для навчання.

Додаткову апаратуру – для виступів, концертів, таку як звукові колонки, мікрофони тощо українознавчі школи купують власним коштом.

Тобто, як бачимо, збільшення кількості учнів не викликало проблем, пов'язаних із нестачею організаційної техніки, – і на навчальний процес у плані

технічного забезпечення не вплинуло. Школи продовжили працювати у звичному для них режимі.

3.3. Навчально-методичне забезпечення

Найскладнішою ситуація була і залишається із навчально-методичним забезпеченням, оскільки підручники, зошити та художню літературу в більшості випадків закупають батьки своїм коштом.

Якщо українознавча школа співпрацює із МУШ (Міжнародною українською школою) і її учні проходять атестацію в українських школах, від Міністерства освіти України може надійти потрібна кількість навчальних комплектів (на прохання школи – О. Г.).

«Міжнародна школа нас забезпечує підручниками. Але ми отримуємо підручники в міжнародній школі лише на тих дітей, які у нас проходять атестацію. Тобто, якщо у нас, наприклад, у восьмому класі атестується 14 чоловік, ми отримуємо 14 підручників, а на 4 дітей, які не атестуються, ми вже підручників не одержуємо» (директорка школи, Іспанія).

У таких випадках діти користуються одним підручником на кілька осіб або копіюють навчальний матеріал. Зошити чи прописи докупають за свій кошт.

Проблема з підручниками для українознавчих шкіл в досліджуваних країнах і в усіх інших завжди була однією із найгостріших. Передусім надзвичайно важко підібрати універсальний підручник для різновікових та різнорівневих класів.

«Якщо йдеться про підручники – це є проблема в Польщі від багатьох років, їх ніколи не було стільки, скільки треба. Вчителі працюють в мішаних групах, так що це теж годі з одним підручником. Підручники були створені для українських шкіл і там багато української мови. Так що вони трошки підходили, трошки не підходили» (директорка школи, Польща).

Як зазначила директорка однієї з українських шкіл у Чехії, вчителі самотужки купують в Україні різні підручники і випробовують, який підходить. Загалом, якщо йдеться про вивчення української мови у слов'янських країнах – Чехії, Польщі та

ін., то найбільша проблема полягає в тому, що діти плутають слова і літери через їхню схожість, тому там необхідні передусім двомовні підручники, а їх нема. Вчителі змушені виходити із такого становища по-різному.

«Таких підручників просто в природі не існує, тому ми спираємося на якісь матеріали, які є для українських дітей в Україні, для загальних шкіл. Звичайно, ми їх адаптуємо, щось викидаємо, щось додаємо, щось підлаштовуємо під себе, робимо своє якесь, щось, що нам потрібно. Є, наприклад, специфіка навіть у письмі. Є букви, які діти плутають, чеські й українські, і нам потрібні матеріали, які би їм розвели ці букви, а таких матеріалів у принципі немає. Ми починаємо їх створювати самі, що «Н» – це одне «Н», а так друге «Н», і так далі» (директорка школи, Чехія).

Не підходить більшість наявних підручників і для міжшкільних пунктів вивчення української мови (Польща). Ці освітні осередки діють для представників етнічних меншин – громадян Республіки Польщі – у межах шкільної програми. Такі пункти можуть налічувати до 100 осіб, бо там навчаються не лише діти української меншини, предки яких опинилися на території Польщі після Другої світової війни, а й діти нової, трудової еміграції, які також вже отримали польське громадянство. Ці пункти діють при офіційних державних школах, там немає окремої адміністрації, лише вчителі-координатори, і ці пункти щороку перевідкривають. Оскільки працюють у приміщенні чинних шкіл, в класах є все, що потрібно для навчання. Матеріал вчителі шукають самотужки, працюють зі своїми ноутбуками. Як зазначено в інтерв'ю, вчителі часто відмовляються від подарованих підручників і художньої літератури, бо вона абсолютно не підходить під програму, за якою навчаються діти.

«Власне, це і є наша ахіллесова п'ята. Бо з тими методичними матеріалами, взагалі навіть підручниками, є така ситуація: оскільки ми повністю долучені до польської системи освіти, то і підручники мають бути затверджені Міністерством освіти Польщі <...> Пишемо самі, беремо старі, затверджені офіційно, і переробляємо, додаємо свій матеріал» (вчителька, Польща).

Дуже рідко адміністраціям українознавчих суботніх і недільних шкіл в

досліджуваних країнах вдається знайти спонсорів для купівлі підручників чи оплати послуг з доставки книжок. Такі доброчинці – це переважно представники місцевого приватного бізнесу.

«Ми знайшли спонсорів – і нам привезли безкоштовно... Підручники дуже дорогі. Нам це все вийшло майже 5 тисяч євро. Це дуже велика сума для нас» (директорка школи, Іспанія).

Тому вчителі почали активно використовувати навчальні онлайн-матеріали, які виводять на інтерактивну дошку – і діти працюють у своїх зошитах. Вчителі використовують наявні у відкритому доступі онлайн-підручники, або самі купують потрібні книги, методичну літературу і копіюють для усіх учнів.

«Ну, я намагаюся працювати без підручників, так як мушу, так як можу. З України я не дістаю якихось там додаткових... якихось там зошитів, прописів. Десь сама пробую здобувати. Ну, як кажу, для мене інтернет – це є тепер скарбниця, і там все, що захочеш, знайдеш» (вчителька, Польща).

Більшість із опитаних директорів українознавчих суботніх і недільних шкіл у Німеччині не скаржаться на нестачу підручників, зошитів чи художньої літератури.

«У нас всього вистачає. Декілька років тому ми отримали гроші і тоді закупили дуже багато літератури різної, підручників, навчальних різних матеріалів. А ще робимо копії з інтернету. Зараз все теж можна знайти. Вчителі собі дають раду, тобто я ніколи не чула, що є якісь проблеми з пошуком матеріалів чи підручників не вистачає. Ні, з цим проблем не було» (директорка школи, Німеччина).

Для новоприбулих учнів-біженців з України, які втікали від війни і, відповідно, прийшли на навчання без будь-яких засобів, батьки дітей, які ходили до школи раніше, організували по німецьких школах акцію «Рюкзачок для української дитини».

«Буквально через два тижні до нас привезли рюкзаки, повністю наповнені всіма матеріалами. Рюкзаки були нові або частково поношені, але дуже гарні. Там було все, що необхідне, навіть іграшка, навіть шоколадка, навіть олівці, фарби, пензлики» (директорка школи, Німеччина).

На початку повномасштабного вторгнення багато німецьких фірм дарували учням з України вживані ноутбуки та планшети або купували авторські права в українських видавництвах, друкували книги українською мовою і дарували їх безкоштовно. Також звичайні німці охоче і багато донатили на українські школи, які витрачали кошти на освітні потреби.

«Відповідно, ми закупили більше, ніж тонну підручників. Більше ніж 12 тисяч євро ми витратили на закупівлю підручників. Власне, в мене була мотивація двояка. З одного боку, я дуже хотіла, щоб ми підтримали економіку України, тому що все перестало працювати, і друк підручників, і це все, воно було не на часі в 2022 році. А власне, я також розуміла, що потім невідомо, чи буде можливість друкувати підручники. Тому влітку 2022 року ми закупили в харківських видавництвах основну масу підручників на всі класи» (директорка школи, Німеччина).

Деякі школи працюють за підручниками Міністерства освіти України. Вчителі вибирають підручники, з якими вони хочуть працювати, і адміністрація школи купує їх в Україні. Все це фінансується із батьківських коштів.

Також за батьківські внески купують обладнання і матеріали для творчих занять.

«Цей рік ми ще додали малесеньку суму в розмірі 1 євро в суботу (як членські внески за навчання – О. Г.). Звичайно, цих коштів недостатньо, але і це дуже велика допомога. Ми закуповуємо на них матеріали на творчі заняття. Наприклад, ми купили гончарні круги, ми купили справжню глину. І якщо діти зроблять порядні речі, ми підемо їх випалювати у справжню пічку. Тобто це все – дуже великі кошти. Цим 1 євро це не покриється, але все одно цей внесок вже в нас є» (директорка школи, Німеччина).

У Великій Британії зошити і підручники в основному купують за донати батьків і гранти. Підручників вистачає. Якщо є необхідність, використовують інтерактивні засоби для навчання (онлайн-підручники), бо це не потребує значних витрат, їх є багато і вони різноманітні. Подаються на гранти до місцевих рад.

«От нещодавно ми отримали гранти від кількох місцевих рад. Тому що ідеєю було не тільки забезпечити українською художньою літературою саме суботні школи, але наповнити українськими книжками, художніми книжками, школи англійські, де є українські діти. І бібліотеки. І ми можемо сьогодні сказати, що від чотирьох місцевих рад Лондона ми отримали невеличкі гранти, і ми зможемо на мільйон гривень забезпечити місцеві бібліотеки Великої Британії, бібліотеки місцевих шкіл українськими книжками» (директорка школи, Велика Британія).

Для навчання продовжують використовувати власні матеріали і програми, адаптовані до специфіки роботи у Великій Британії, бо, як зазначали і директори в інших країнах, з українськими підручниками їм важко працювати.

«Підручники ми друкуємо самі, бо українські не відповідають ні нашій програмі, ні нашим потребам і можливостям. <...> Ми на початку війни замовили прописи в Харкові, потім там щось сталося з друкарнею, вони пів того замовлення прислали, другу половину так і не змогли. Ми спочатку відсканували це все, друкували самодруком, випускали це, потім подумали і вирішили, що не будемо більше цього робити. А вирішили просто, як от у старі часи, написали на початку тільки ті слова, які треба, і діти собі тренуються» (директорка школи, Велика Британія).

Іноді до купівлі художньої літератури, підручників і робочих зошитів долучаються посольства чи консульства України у тій чи іншій країні, а також Міністерство закордонних справ України, але ці кошти зазвичай незначні.

3.4. Спонсорська підтримка та меценатство

Соціологічне опитування, проведене науковцями МІОКу у 2018 році, засвідчило, що найчастіше українознавчі школи вихідного дня мали такі джерела фінансової та матеріальної підтримки: членські внески батьків (71,8%), благодійні фонди та організації (20,5%), кошти, виділені з бюджету країни проживання, та меценатів (по 15,4%). Також частково допомагало Посольство України, церква, чи надходили кошти з українського державного бюджету [28].

Поточне опитування, яке ми провели у 2024 році, лише підтвердило, що регулярних спонсорів українознавчі школи за кордоном, за винятком поодинокі

допомоги від місцевих громадян чи фірм, не мають. Основними спонсорами діяльності українознавчих шкіл за кордоном і до 2022 року, і після повномасштабного вторгнення були і залишаються батьки.

«...Ніхто не хоче фінансувати освіту. Спонсори – батьки. Якщо ми попросимо: "Батьки – треба!", то батьки нас і спонсорують. Все, більше немає. На жаль...» (директорка школи, Іспанія).

«У нас немає меценатів, немає спонсорів... Ми функціонуємо за кошти батьків. Це є членські внески батьків. Більше ми не маємо ніякої допомоги» (директорка школи, Іспанія).

За словами директора однієї зі шкіл у Польщі, їхній заклад існує на кошти Фонду, при якому функціонує. Це можуть бути приватні пожертви, податки, півтора відсотка з річної декларації яких можна скерувати, вказавши цільове призначення – конкретний фонд, і батьківські пожертви, які також є цілком добровільними.

«Я, як директор школи, ніколи не дивився на те, хто з батьків вносить внески, хто ні. Я знаю, що такі внески є, і це реально з такою позначкою: мета платежу – на суботню школу або освітню діяльність» (директор школи, Польща).

Українознавчі школи в Чехії також не мають постійних спонсорів. Є поодинокі спонсорська допомога від приватних підприємців-українців, але це, знову ж таки, незначні суми.

«Деякі українські підприємці нам іноді дають (кошти – О. Г.), але це, в основному, в тому випадку, якщо їхня дитина в нас навчається. Тоді вони дають. Але від фірми, не як батьки, але як від фірми. Дають іноді, так. Ну, невеликі це кошти, але також дають... Але такого великого спонсора немає в нас ще, на жаль. Іноді, за крайньої потреби, допомагає Богдан Райчинець – голова ЄКУ (Європейського Конгресу Українців – О. Г.)» (директорка школи, Чехія).

Як зазначили директори шкіл у Німеччині, офіційних чи постійних спонсорів у більшості випадків немає.

«На початку війни німці, котрі були небайдужі до долі дітей, які приїхали сюди, на рахунок школи перекидали певні кошти – 100 євро, 300 євро, і так далі... Зараз це зменшилося, але, як правило, це роблять німці, чиї внуки ходять в українську школу» (директорка школи, Німеччина)

Іноді певні суми надходять на рахунок громадських організацій, від яких функціонує школа, чи в кінці фінансового року організації або приватні німецькі компанії, якщо в них залишаються надлишкові кошти, можуть жертвувати на діяльність чи розвиток суботніх шкіл. Досить багато допомагають приватно звичайні німці.

Також німецькі фірми, які перед великими святами займаються благодійністю, можуть проспонсорувати освітню сферу – якщо не грошима, то подарунками.

«Суботня школа – це проект від нашої української організації *Vitreg.ua*. І на цю організацію, яку багато хто знає, надходять певні кошти від благодійників. Є також тут одна німецька організація, від якої ми теж дуже часто все отримуємо. Ми звертаємося до них, вони нам допомагають. Навіть до Святого Миколая ми отримували якісь подарунки від них. Загалом, як бачимо якісь організації, які мають бажання віддати щось таким школам як ми, то ми завжди підписуємося» (директорка школи, Німеччина).

У Великій Британії постійних спонсорів українські школи також не мають. Ні українська діаспора, ні місцеві мешканці, ні державна місцева чи українська влади не допомагають. Кошти отримують із членських внесків, фундацій, при яких функціонує школа, і заявок на гранти. Також оголошують збір коштів, якщо виникла нагальна потреба щось придбати для школи. У такому випадку допомагають місцеві організації та батьки. Спонсором у певному сенсі є СУБ (Союз українців Британії), який дає безкоштовно для школи свої приміщення.

«І це великі витрати для СУБ. Наприклад, оренду ми не платимо, за воду, за газ, за освітлення, електрику, ми нічого не платимо, тому я вважаю, це велика допомога» (директорка школи, Велика Британія).

Іноді щось жертвують приватно британці або організації, які допомагають новоприбулим з комп'ютерами чи необхідними речами.

«В нашій школі сильно не змінився фінансовий стан. Він змінився тільки тому, що в нас стало учнів більше і тому відповідно до нас прибуває більше надходжень» (директорка школи, Велика Британія).

Лише одна із опитаних директорів із Німеччини розповіла, що їхня школа співпрацює із німецькою сім'єю, яка організувала приватний благодійний освітній фонд, який за першої необхідності покриває усі матеріально-технічні потреби школи.

Отже, як бачимо, спонсорів в українознавчих школах зазвичай нема. Діяльність школи забезпечують в основному батьки, сплачуючи членські внески. За ці кошти купують навчальні матеріали, платять за оренду школи і заробітну плату вчителям, роблять ремонти, закупають канцелярію та матеріально-технічні засоби для навчання. Іноді школам фінансово допомагають приватні благодійники та представники українського чи місцевого приватного бізнесу, які можуть купити необхідну літературу, надати транспортні послуги, подарувати оргтехніку тощо. У більшості випадків дирекція шкіл змушена писати заявки на різні проекти та грантові освітні програми, аби отримати додаткове фінансування.

3.5. Робота вчителів

Як зазначали опитані директори шкіл у дослідженні 2018 року [28], і підтвердили в наших інтерв'ю у 2024 р., робота вчителя чи асистента в українознавчій школі вихідного дня – це, по суті, хобі або волонтерство, оскільки працюють ці люди за символічні суми. Аби компенсувати вчителям за роботу у вихідний день (більшість із них упродовж тижня працюють на основній, часто зовсім не пов'язаній із освітньою сферою, роботі, а в суботу чи неділю додатково навчають дітей. – О. Г.), дирекція школи намагається різними шляхами роздобути кошти. Іноді вдається виграти гранти. У більшості досліджуваних шкіл гроші беруть із батьківських внесків на підтримку цих закладів.

Як вже було зазначено, оплата часто символічна, вона лише покриває витрати на дорогу, канцелярські товари та поточні потреби. Її однозначно не вистачає та те, щоб, наприклад, винайняти житло. Саме тому, коли після початку повномасштабного вторгнення у деяких школах Іспанії постало питання у додатковому наборі вчителів, кваліфіковані педагоги, які прибували з України та перебували у пошуку роботи, відмовлялися працювати в суботніх школах.

«Тобто зараз працюють тільки ті вчителі, які вже багато років з нами, або які вже достатньо часу тут. І було так болісно, дуже було болісно. Ніхто з вчителів не хотів приходити і за ці гроші просто волонтерити» (директорка школи, Іспанія).

Щоправда, не в усіх іспанських українознавчих школах склалася така ситуація – часто вчителі залюбки працювали і на благодійних засадах, і отримуючи зовсім невеликі кошти.

До Великої Британії від початку війни також приїхало багато кваліфікованих вчителів. Вони спочатку працювали як волонтери, але ця практика виявилася не надто ефективною: вчителі могли не прийти на заняття, бо йшли на ту роботу, яка приносить дохід і дає можливість прогодувати сім'ю. Директори почали укладати з ними контракти і виплачувати певну суму.

«Тут був оцей перехід від повністю волонтерського проекту до контрактів. Оплата сильно не змінилася, але змінився формат того, що в очах британських кредитових інституцій підняло нас теж на інший рівень» (директорка школи, Велика Британія).

Роботу вчителів оплачують британські фундації та батьки. Іноді українознавчі школи отримують допомогу від посольств України (Польща, Чехія), які мають окрему статтю видатків для роботи із закордонними українцями. Частина із цих коштів можуть виділити на оплату роботи вчителів.

«У попередні роки, коли була інша фінансова і військова ситуація, то ми мали проекти на розробку навчальної програми, візуальної інформації про нашу школу. Ну, тобто те, що передбачено в статтях видатків – візуальні матеріали, дидактичні, оплата освітніх послуг, ну то ми в якомусь році на один із цих проектів мали кошти. Але в основному це якась частина» (директор школи, Польща).

У Німеччині в деяких школах вчителі працюють на благодійних засадах. Вчителям-утікачам від війни в Україні частково платять так звані «джоб-центри». Також адміністрація школи (знову ж таки із батьківської плати) може платити їм за погодинну роботу, але невелику суму, бо в іншому випадку їх позбавляють соціальних виплат.

«З 2018 року ніхто ніколи не отримував ніяких грошей за це. Це все була суто благодійна, на волонтерських засадах, робота. Оскільки зараз в нас дійсно працюють вчителі, які біженці, і які дуже багато часу на це витрачають, ми вирішили їм виплачувати теж, хоча б символічно, узгодивши це з джоб-центром, щоб це не впливало на їхні виплати соціальні. То вони теж ще додатково щомісяця отримують за свої години в школі. Це суто з фінансування батьків виходить також» (директорка школи, Німеччина).

Іноді за благочинні внески, грантові чи приватні кошти, директори купують вчителям ноутбуки чи принтери.

«Ми стараємося зараз ще прописати проекти, щоб усім викладачам-біженцям купили лептопи, бо насправді є люди, які приїхали з телефоном. У мене є викладачка, яка з телефону робить уроки. Я кажу: «Чого ти мені не сказала?» Тобто ми стараємося також знайти кошти, щоб вони мали лептопи. Звучить, на сьогоднішній час, можливо, смішно... Але люди втратили все. Є люди, які втратили все...» (директорка школи, Німеччина).

Як бачимо, учителі українознавчих суботніх і недільних шкіл працюють або на благочинних засадах, або отримують невелику плату, якої вистачає на проїзд і поточні витрати. У більшості випадків їхню роботу покривають із батьківських коштів, іноді вдається отримати частину коштів від посольств України або грантових проектів. У деяких країнах частково долучаються центри працевлаштування чи соціальні служби. Після лютого 2022 року, якщо школа набрала додаткових учителів чи асистентів, їхню роботу також оплачують батьки.

МОВНІ ТА КУЛЬТУРНІ БАР'ЄРИ Й ПОДОЛАННЯ ЦИХ ВИКЛИКІВ В УКРАЇНСЬКИХ СУБОТНІХ І НЕДІЛЬНИХ ШКОЛАХ ЄВРОПИ

4.1. Мовна ситуація в українських шкільних осередках Європи

Аналіз причин виникнення мовних і культурних бар'єрів та вивчення шляхів подолання цих перешкод в українських суботних і недільних школах Європи потребують з'ясування мовної ситуації в окреслених навчальних осередках.

Мовну ситуацію у шкільній освіті досліджують, зважаючи насамперед на те, «які мови та в якому співвідношенні використовують для задоволення комунікативних потреб учасники освітнього процесу» [24, с. 3].

Учасниками освітнього процесу відповідно до Статті 52 Закону України «Про освіту» є «здобувачі освіти; педагогічні, науково-педагогічні та наукові працівники; батьки здобувачів освіти; фізичні особи, які провадять освітню діяльність; інші особи, передбачені спеціальними законами та залучені до освітнього процесу у порядку, що встановлюється закладом освіти» [5].

Ці критерії враховуємо, аналізуючи мовну ситуацію в українських суботних і недільних школах європейських країн, зокрема Великої Британії, Іспанії, Німеччини, Польщі та Чехії.

Мовна ситуація в українських школах досліджуваних країн не є однаковою. У багатьох таких освітніх закладах упродовж не одного року займаються діти-білінгви, у сім'ях яких розмовляють двома мовами як рідними (українською та німецькою чи українською та польською тощо). Наведемо приклад такої суботньої школи в Німеччині:

«Ми починали школу з дітей, які приїхали з українськими батьками до Німеччини, і вони продовжували спілкуватися з батьками українською мовою. ... Далі почали до нас приєднуватися діти з двомовних сімей, в основному батько німець, мати українка. Тоді ми відкрили для себе оцей феномен через те, що діти в сім'ї розмовляли німецькою мовою або навіть іншою іноземною мовою. Такі теж варіанти були, коли батько, наприклад, українець, мати італійка. І дитина вдома спілкується з матою італійською, з батьком українською. І в

школі (йдеться про німецький заклад освіти – О. Г.) вона спілкується, відповідно, німецькою, вивчає англійську. Багато таких випадків в нас є з італійською мовою, з афганською мовою (я не знаю, чи там дарі чи пашту, там у них різні свої афганські, я назву таким чином). І практично школа змінювалася. ...2005, 2006, 2007, 2008 рік, оце якраз почалася у нас така зміна – двомовні діти» (керівник школи, Німеччина).

Певні зміни почалися в цій школі з 2014 року, коли російська федерація анексувала Крим та окупувала частини Донецької та Луганської областей в Україні. Заклад прийняв багато українських дітей із російськомовних сімей. Відрадно, що батьки цих учнів свідомо обирали саме українські школи.

«Далі у 2014 році <...> до нас приєдналося дуже багато російськомовних сімей. Російськомовних сімей з Криму, Донецька, Харкова. Тоді сказала дівчатом, ми покриваємо карту України. Цю фразу я пам'ятаю дуже добре, коли до нас прийшли батьки з Криму, батько з Харкова, мати з Криму, і розмовляли російською мовою між собою та зі своїм хлопчиком, з ним вони теж попрощалися російською, і я запитала їх: „А чому до нас, а чому не в російську школу? Російських шкіл в нашому місті є багато”. І дуже приємно була вражена відповіддю, коли почула: „Якщо два роки тому, коли дитина ще була мала, ми не задумувалися, де вона буде вивчати кирилицю, у школі за кутом чи в українській школі, для нас різниці не було. А зараз у нас є різниця. Зараз ми не можемо собі дозволити, щоб дитина ходила в російську школу. І це було дуже приємно. Далі до нас почали приєднуватися російськомовні сім'ї зі Сходу України» (керівник школи, Німеччина).

Суттєво змінилася мовна ситуація в українських суботніх і недільних школах після 24 лютого 2022 р. (повномасштабного вторгнення росії в Україну), коли до цих закладів стали масово прибувати діти вимушених мігрантів з України. Далеко не всі вони однаково володіли українською мовою. Це стало шоком для представників української діаспори, діти яких уже впродовж певного часу були учнями таких закладів освіти. Найскладніше було на початку 2022 року.

«Перші 100 днів я взагалі, зціпивши зуби, мовчала, щоб щось не сказати, тому що така була тотальна русифікація, такий наплив, що діти діаспори і батьки діаспори просто були в трансі від того, що робиться. До цього часу в нас українська мова, українське товариство й українська школа – це був єдиний україномовний простір у нашому місті. Попри те, що українців було всюди дуже багато, це здебільшого були російськомовні, які десь там собі групувалися за своїми інтересами, а українська мова була присутня тільки в нас. І от як ми гостинно відкрили двері, почалася російськомовна експансія. І дуже складно було це все терпіти» (директорка школи, Німеччина).

«Чути російську, чути російську в маленьких, старші себе можуть контролювати. Менші, середні – російська „вискакує” постійно. І ще деколи батьки, які приводять дітей, можуть спілкуватися російською... До мене завжди звертаються українською, зразу всі переходять. Я цього особисто не переживаю, інакше б я одразу зробила зауваження. Але час від часу я наголошую, що в нас українська школа, що ми в школі розмовляємо українською» (учителька, Німеччина).

«Так, були випадки, коли абсолютно, що називається 100%, російськомовні до нас приходили і, як правило, в нас не затримувалися. Ми і вчительки наші, більшість із них є абсолютно відкритими. У нас були педагогічні кадри, які ворожо були наставлені на російську мову і критикували дітей, але вони в нас більше не працюють. Ми виходимо з тої думки, що якщо у дитини є хоч якесь мінімальне бажання ту мову вивчити, то її зарудувати на початку, бо вона її не знає, це ж абсолютно абсурдно» (директорка школи, Польща).

«Є такі діти, вони розмовляють російською. Тож це теж така складна ментальна ситуація. Але ми теж не можемо їх за це засуджувати, бо вони вирости в такому регіоні. <...> Діти часто кажуть, що не знають української, бо все життя, 12, 13, 14 років, вони вирости в регіоні, де розмовляли російською. Якщо батьки про це не дбають, то дитина не має ресурсів. Тому ми теж не можемо тримати на них образи, але вказуємо на те, що все ж таки можна якось протистояти тому, що є зараз у світі. <...> Але це рідкісні ситуації. Тим не менш, ми іноді чуємо цю російську мову в коридорах» (директорка школи, Польща).

«Спочатку в нас були такі діти, які на уроках спілкувалися російською, і коли вчитель відповідав українською мовою, вони говорили: „Відповідайте мені російською, бо я не розумію”. Були такі кілька випадків, але вони дуже-дуже рідкісні, екстремально рідкісні. І з часом, вже на третій рік діяльності, такі учні відсіялися. Тому зараз не стикаємося з цією проблемою взагалі» (учителька, Польща).

Доволі багато російськомовних дітей з України прибуло до Чехії.

«Це, я б сказала, що таких половина десь. Зі Східної України, це ті діти, які до нас прибули, я думаю, що в нас зараз перевага тих дітей зі Східної України» (організаторка та координаторка школи, Чехія).

Респонденти з Великої Британії акцентували на тому, що їхні новоприбулі учні українську розуміли, але погано володіли нею в розмовній практиці.

«У нас є багато дітей з російськомовних родин, які українську більш-менш розуміють, але дуже погано розмовляють» (учителька, Велика Британія).

Частина дітей, особливо молодшого шкільного віку, не розуміли, чому вони мають переходити у спілкуванні на українську мову. Старші школярі це швидше усвідомлювали та розуміли, що причиною такого переходу є війна.

«Вони приїхали з якимось оцим таким переконанням: „Навіщо розмовляти українською” <...>. Це в більшості менші діти. Старші діти, вони якось це зразу усвідомили, з війною ці всі, скажімо, зв'язки. Менші діти якось так не розуміли, вони конкретно питалися: „Чому ми повинні зараз вчити українську?” Деякі діти плакали, що їхня рідна російська. І я просто бачила цю щирість в очах, і я викладачам говорила, щоб пояснили дитині російською, що це ще одна іноземна мова, а з часом, за рік-два, ми дійдемо до того рівня, що ми скажемо, що російська ніколи не була твоя рідна» (координаторка школи, Німеччина).

Подібними враженнями діляться й ті респонденти, які з напливом вимушених дітей-мігрантів з України наважилися на відкриття нових українських шкіл вихідного дня.

«Але я вам скажу, основний пункт, який ми зрозуміли після відкриття школи: 95% дітей нашої суботньої школи, які зареєструвалися, були російськомовними. <...> Знаєте, в мене було трошки викривлення моєї ідеї. Я мріяла українцям в Німеччині зберегти українську ідентичність, щоб вони про неї не забували, розвивали і розповсюджували тут, серед німців. Виявилось, мені потрібно було спершу дітей навчити української мови і взагалі розказати, що таке Україна, українські традиції та звичаї» (координаторка школи, Німеччина).

Мовна ситуація у школах і класах великою мірою залежала від того, з якого регіону України прибули діти.

«Це теж залежить, з яких регіонів ці діти були набрані. Так, із західних регіонів (Івано-Франківськ, Рівне, Львів, Тернопіль) діти були україномовні. А якщо говорити про дальші регіони, то там по-різному. Ну відомо, що якщо крайні східні регіони, то там все російською мовою. Київ – то так, пів-на-пів» (учитель-координатор, Польща).

Не всі новоприбулі школярі мали однаковий рівень володіння українською мовою: у одних він був на рівні дітей діаспори, в інших навпаки – значно вищим.

«Ми зіткнулися з тим, що деякі діти зі Сходу були на рівні наших діаспорних дітей у знаннях української мови» (директорка школи, Велика Британія).

«У перші місяці у нас був, точно не пригадую, один клас, здається, сьомий клас. То там одні діти посідали на один ряд, а інші – на інший, тобто настільки була відчутна велика різниця. Можливо, ті діти, які приїхали з України, вони мали більший рівень знань. Це є звичайно нормально, що діти, які регулярно відвідують п'ятиденну школу, мають вищий рівень знань, ніж діти, які вчаться один раз на тиждень, у суботу. Вони себе відчували вище, поводитися так, ніби їм нецікаво на уроках. Були такі випадки. Але зараз я бачу, що вони дуже добре прижилися, вони дружать, вони ходять разом, вони в сім'ї, і маленькі також. Щодо молодшої школи, то я не бачу ніякої різниці. Звичайно, мова молодших дітей набагато гірша в нас, в іспанців, як ви кажете, ніж тих дітей, які з України, вони набагато краще розмовляють, вони не білінгують» (директорка школи, Іспанія).

Були й серед учителів ті, які, приїхавши за кордон, розмовляли російською, а згодом перейшли на українську. Один із таких прикладів наводить респондентка з Іспанії, яка розповідає про свою колегу.

«Коли ми з нею познайомилися (вона одеситка), вона розмовляла російською. ... І потім, коли вона почала розмовляти українською, це просто був жах. І так теж вчителі, деякі вчителі зі східних областей, вони можливо вдома розмовляли російською, але зараз вони всі говорять українською мовою» (директорка школи, Іспанія).

Це підтверджує й інша респондентка, розповідаючи про себе.

«Я розмовляла українською, як інопланетянка» (керівниця освітнього закладу, Іспанія).

Прибуття у громади, а відтак – і українські школи за кордоном російськомовних українців стало викликом для українців у діаспорі.

«Було звичайно, питання, на самому початку особливо, що робити з російською мовою, тому що і були певні виклики перед громадами, адже, як ви знаєте, в діаспорі це було взагалі табу, щоб звучало будь-яке російське слово, особливо в домівках чи в школах» (директорка школи, Велика Британія).

Це водночас відкрило очі громадам на рівень русифікації в Україні та спонукало представників цих громад, насамперед керівників і працівників українських шкіл, проводити українізацію для новоприбулих російськомовних українців.

«Перша хвиля, яка до нас приїхала, це були люди з Маріуполя і з Харкова. І... ми напевно в той момент вперше зрозуміли глибину та рівень русифікації в тих регіонах. Але ми так само розуміли, що це є наша можливість, нехай аж сьогодні, але таки проводити українізацію, розпочати ці процеси знайомства. І коли ми паралельно протягнули руку допомоги цим родинам, але так само поставили рамки і сказали, що ми є українська школа, ви прийшли до нас, ми називаємося українська школа, і ми просимо, у нас є свої рамки, тут ми розмовляємо українською, і просимо їх поважати. Так, ви можете висловлюватися за межами іншою мовою. Там ми не можемо вплинути на ваш процес, але в межах нашої інституції просимо

це поважати. Ми не будемо вам забороняти, якщо дитина не може українською сказати, ми не будемо вам забороняти дитині висловлюватися, але майте на увазі, що ми будемо перекладати і вчити дитину, як це сказати. І це був великий виклик, тому що були родини, які обурливо реагували, були такі, які залишили школу (але одиниці), а насправду всі решта продовжували навчання» (директорка школи, Велика Британія).

«Я дала десь 100 днів на адаптацію. На 101-й день я написала у всі групи, що в нас спілкування ведеться тільки українською мовою. Ми гостинно вас всіх прийняли – будь ласка, поважайте наш україномовний простір. Листування в групах, спілкування (і на перервах, і біля школи) відбувається українською мовою. Я очікувала, що буде таке страждання, але ні. Ті, хто страждали, вони страждали мовчки. Не було ніякої негативної реакції, навпаки, сердечка різні, вподобайки, підтримка була. Тобто це було бажане рішення. Але все-таки діти з російськомовних регіонів звикли, що вони на уроці говорять українською, на перерві – російською. У них поміж собою соціальна мова залишається російська» (директорка школи, Німеччина).

Маючи різний за мовною ознакою контингент учнів (діти з повністю українських сімей, російськомовні українці, білінгви, діти з сімей, у яких розмовляли іноземними мовами: англійською, німецькою, польською тощо) керівники та учителі українських шкіл шукали свої підходи до формування класів. Ці підходи іноді збігаються, іноді відрізняються чи навіть є цілком протилежними.

Наводимо приклади від респондентів, які не ділили учнів за мовною ознакою чи рівнем володіння українською мовою та вважають свій підхід ефективним. Важливо в цій ситуації, на їхню думку, було аргументовано пояснити дітям, чому не варто розмовляти російською.

«Як ми ділили, як ми формували ці класи? Ми їх не розділяли – діти з україномовних сімей і діти із двомовних сімей в нас навчалися разом. Саме тому ми намагалися залишати у класі максимум 12 дітей, саме через це, що було важко з різними дітьми, з різним знанням української мови, базової української мови, працювати. Тому ми вже ділили цих дітей у класі, ми практично працювали в одному класі з різними групами. Тому що були діти, котрим легше давалося, і, відповідно,

ті, котрим – важче... І далі, коли до нас почали приєднуватися російськомовні сім'ї зі Сходу України, знову ж таки, ми дітей не розділяли, вони були у класах за віковою категорією, скажімо, а за рівнями знань мови ми їх не розділяли» (керівник школи, Німеччина).

«От, дуже багато шкіл створюють окремі класи, я від цього відмовилась, я змішала цих дітей. Тобто я насправді взяла дитину, яка тут народжена, вона ходить в перший клас, де оці біженці. Насправді це один хлопчик зараз, бо там всі старші дітки, або навпаки дуже маленькі, які тут народжені. І мама теж переживала, як він серед тих дітей, він українською погано володіє, бо тато німець, мама українка. Я кажу їй: „Нічого“. Тобто він є прикладом для цих біженців, що діти так можуть розмовляти німецькою. А йому я ставлю дітей в приклад, що вони можуть розмовляти українською.

Потім мама почала переживати, бо діти все-таки поміж собою також спілкуються російською, і нікуди та російська мова не втече. І це було дуже велике переживання батьків-діаспорян. Але все-таки я далі наголошую батькам (і це є моя персональна стратегія), я переконую всіх своїх координаторів, всіх викладачів, що воно буде функціонувати. Я в цьому просто переконана. Я не буду боятися свою дитину віддати в це російсько-українське мовне середовище. Діти повинні чути цю мову, діти повинні знати і конфронтувати з цим, але їм потрібно якраз (оце моя ціль, моя ідея) пояснювати різницю. Це нормально, що діти приїхали російськомовні з Донеччини, так склались історичні події. Я навіть вчителям-історикам кажу, щоб займалися дві суботи суто про це мовне питання на Сході України, <...> говорили конкретно на ці теми: „Конфронтуйте, що російська мова, вона має право на життя, але пояснюйте, чому потрібно українською розмовляти“. Так само цим дітям-діаспорянам. Це те, що, як мені вважається, найбільш треба розказати. Не потрібно заборонити російську мову, потрібно пояснити, щоб дитина не хотіла її вивчати, не хотіла нею розмовляти. <...> Тому ми всіх дітей змішали. Я ще трошки воюю з батьками, але в нас все добре» (координаторка школи, Німеччина).

«У дуже лагідний, але рішучий спосіб ми показуємо, що з цим можна зробити, адже діти часто не знають, як бути в такій ситуації, не мають уявлення. І ми їм радимо, що можна зробити, щоб уникати тієї мови, яка викликає негативні асоціації» (директорка школи, Польща).

Інші вважали за краще об'єднати в одному класі так званих дітей діаспори та новоприбулих учнів, які володіли українською мовою.

«Ми постаралися трошки погрупувати дітей. Діти діаспори перебувають в одному класі за віком. У нас це, як правило, А-клас... І україномовні діти, щоб вони не губилися в тому російському... Я стараюся дивитися соціально, як дітям краще, щоб класи формувалися, власне, комфортно. Скажімо, в п'ятому класі... я розділила на А і Б клас: взяла дітей, які відвідують Пласт, і діаспору в один клас. А дітей з іншого класу я запитувала: „Чи ти хочеш залишитися у цьому класі, чи хочеш перейти в інший клас?“ І вже так трошки їх групуємо» (директорка школи, Німеччина).

Спостерігаємо й протилежні думки. Респонденти, які їх висловили, вважають, що не варто було об'єднувати дітей, які вже довший час навчалися в певному класі, з новоприбулими.

«Ми зробили помилку в першому році після початку війни: ми наших німецьких дітей змішали з новоприбулими. Потім забрали назад їх після року.

Це було дуже неправильне рішення. Тобто, ми мали концепт, що ми новоприбулих додавали до наших класів вже існуючих, і був ризик, що ми втрачимо наших дітей німецьких. Вони злякалися, це просто жахливо. Зараз німецький клас ми окремо назад забрали. І це є шкода, скажімо, що так сталося» (директорка школи, Німеччина).

«У нас є ті діти, які були в школі вже, і які прийшли в класи. У початковій школі різниці між ними практично не відчутно. У старшій школі у нас була така ситуація в шостому-сьомому класах. Шостий-сьомий клас – це були діти (ну, не були, вони є), які з першого класу вже шість років ходили до нашої школи. ...Це діти, народжені в Іспанії, тобто вони вже розмовляють українською як іноземною. Вчителю було дуже складно. Кінець кінцем ми їх розділили» (керівник школи, Іспанія).

Основна причина, чому доводилося розводити дітей у різні класи, – спілкування частини з цих школярів російською.

«Ну, перше, це те, що багато говорять російською мовою, яка для українських дітей в Німеччині є взагалі іноземною. Вони не розуміють, чому вони приходять до української школи і чують, що інші діти на перерві можуть розмовляти російською» (директорка школи, Німеччина).

Водночас, коли почалася повномасштабна війна росії проти України, у деяких школах з'явилися цілком російськомовні групи українських дітей, зокрема до одного з міст Німеччини прибула така група з Маріуполя.

«Вони сюди разом приїхали і разом прийшли до нашої школи. То в нас була така група, де діти спілкувалися винятково російською. Але, що було цікаво, вони ходили до української школи в Україні, і вони розуміли, що побутова мова в них російська, а на уроці вони із вчителем спілкуються українською. Такий самий феномен у нас був з дітьми, котрі зростали в німецькому середовищі. Між собою, на перерві, вони швидко переходили на німецьку, а потім на уроці вже включалися в українську» (керівник школи, Німеччина).

Бувало, що й на уроках, які вчитель вів українською, діти-біженці з України відповідали російською.

«В основному всі спілкуються російською мовою. Це маленька частина, яка спілкується українською мовою. Навіть той, хто розмовляв українською, десь, можливо, з центральної частини України, навіть ті, хто з Києва приїжджає, вони всі розмовляють російською мовою. Я не знаю, чому так відбувається. Була декілька разів на уроках, вчитель розмовляє українською мовою, діти відповідають російською мовою. Ось. Навіть на мої уроки зараз ходять дітки, які приїхали з України, це біженці, вони також розмовляють російською мовою. Але батьки їх спрямували на урок української, щоб вони вивчали українську» (викладачка, Німеччина).

Траплялися випадки, що, вивчаючи українську мову, діти з України продовжували писати російською. Це вимагало від вчителя максимуму зусиль, щоб виробити в таких учнів нову навичку – писати українською.

«Вчителька <...>, яка насправді дуже інтенсивно вчить всіх української мови, дає домашнє завдання, потім його перевіряє – і вона це робить дуже гарно, буває, каже

мені: „В нас проблеми: діти не говорять, діти не розуміють, вони далі пишуть російські слова, російські букви, мені потрібно з ними працювати”. Тобто якщо вона не натисне, результат буде через хтозна скільки років. Я її в цьому підтримую» (координаторка школи, Німеччина).

Інша ситуація є з «дітьми діаспори», які «частково розуміють українську мову, тому що їхні батьки вдома... спілкуються не тільки англійською, а може взагалі тільки українською» (учителька, Велика Британія).

В окремих школах для дітей, для яких, наприклад, англійська мова є першою, проводять раз на два тижні «одну годину додаткового заняття з української як успадкованої або української як іноземної» (учителька, Велика Британія).

Є школи, де діти на заняттях розмовляють українською, а на перервах – мовою країни перебування (йдеться про дітей, які вже другий рік чи більше проживають за межами України):

«Вони собі знаходять таким чином друзів, вони спілкуються на перервах іспанською мовою. Вже другий рік війни, коли два роки минуло, дітки вже, ті що приїхали, ті що біженці, вони вже також знають іспанську. Тобто вони вже стараться також іспанською говорити. На уроках в нас – українська, на перервах в нас – іспанська» (директорка, Іспанія).

4.2. Російськомовні батьки та мотивація дітей до спілкування українською

Причина, чому українські діти, які втекли від війни, на уроках розмовляють українською, а поза заняттями й особливо за межами школи – російською, в позиції їхніх батьків. Саме поведінка батьків найчастіше стає каменем спотикання у процесі переходу українських учнів за кордоном на спілкування мовою своєї держави.

«Чому від нас діти йшли? Тому що деякі батьки сказали, що їм не потрібна українська мова. Вони сприйняли нас просто як суботній заклад, куди вони дітей можуть віддати і мати свій вільний час. Тобто вони найперші від нас відлучилися, потім діти, які протестували, що їм українська заскладна, і батьки все ж таки також сказали, дітям важко і німецьку вчити, і ще й українську <...> Деякі батьки

хотіли відвідувати, і діти навіть досить гарно вчилися українською, і ми трішечки на батьків мали тиск, тому що батьки не переходили на українську мову, вони далі спілкувалися російською. Я не скажу, що вони проводили в нас якусь російську пропаганду, ні в якому разі. Але в суботній школі у нас є ще просто така соціальна робота – це те, чим наша школа відрізняється. Ми проводимо соціальну роботу з батьками. І вони далі починали свою російську мову, свої проросійські якісь моменти» (координаторка школи, Німеччина).

«Ми трактуємо, що якщо батьки вибирають українську школу, вони дотримуються правил нашої школи. На території школи є українська мова. Ми намагаємося це робити дуже делікатно, але, на жаль, змінити батьків не можемо. Це їхня мотивація, коли вони розмовляють зі мною українською, а через хвилину зі своєю дитиною – російською. Для мене важко таке зрозуміти, але це є факт і вони, незважаючи, що два роки вже є тут, вони продовжують розмовляти російською в приватному житті зі своїми дітьми, поміж собою. Хоча всі вони привели дітей до української школи і свідомо хочуть, щоб діти вивчали українську мову» (директорка школи, Німеччина).

«Якось вперто вони на ту українську не хочуть переходити. Є такі, які стараться. Є такі, що ти слухаєш ту маму і в неї просто та мова солов'їна. Вона настільки правильно, настільки літературно розмовляє, а коли обертається до дитини – говорить до неї російською. Я тоді не розумію того, мені важко це розуміти.

...Вони навмисне не хочуть переходити. Вони коли віддали дітей в українську школу, робили це свідомо, вони ж не віддали їх в російську школу, вони їх привели в українську школу. А тепер ти зустрічаєш на шкільному подвір'ї бабусю чи маму – і вони з тобою розмовляють російською. Я звичайно відповідаю українською, всі відповідають українською. Але чому так я не можу це пояснити. Це дуже дратує і дуже розчаровує» (директорка, Іспанія).

Найпоширеніша відповідь російськомовних українців за кордоном на запитання «Ви з України, то чому не розмовляєте українською?» – «Нам так

удобно». Це викликає несприйняття, образу та обурення як в україномовних українців, так і представників титульної нації країни перебування.

«Це просто зручно. Зручно. Вони завжди розмовляли у своєму приватному житті російською мовою. Я знаю, як на вулицях звучить російська із Росії, а як – російська з України звучить, тому що я викладала різним дітям: дітям, які приїхали з Казахстану, з Ізраїлю, із Грузії („російським німцям” як то кажуть). <...> Це якось так образливо те, що розпочалася війна, вони приїхали сюди, вони швиденько вивчають всі німецьку мову, а українську не хочуть вивчати, вони не хочуть змінюватися. Всі розуміють, що вивчення німецької мови – це для того, щоб тут адаптуватися, для того, щоб швидше знайти роботу, але якось вони переступають через українську мову. Вони приходять до нас на консультації <...> Інколи приходять і кажуть: „А ми із Харкова”, тобто, „Ну, ми тільки по-русски”. Розумієте, коли приходять і відразу кажуть, що ми із Харкова і ми не розуміємо української мови, не розмовляємо нею, то німці цього абсолютно не розуміють. Як можна жити в Україні і не розмовляти, не знати державну мову?» (викладачка, Німеччина).

Деякі російськомовні батьки (із незрозумілих для респондентів причин) віддають дітей на уроки російської мови.

«Так що багато українських дітей пішло до моїх колег на уроки російської мови. Я не знаю для чого, чому, ось, але вони пішли вивчати російську мову. Це діти-біженці. Ну, знаєте, вони розуміють українською, а відповідають російською. Батьки із дитиною, з цією маленькою дитинкою, розмовляють російською, бо їм так зручно розмовляти. Це якось так образливо... Я тут 20 років, 22 роки, уже тут 23, я не забула українську, розмовляю українською, російською, вивчила німецьку. Мої діти (старша в Києві народилася, менша тут) знають 5 мов, і українську, і читають, і пишуть...» (викладачка, Німеччина).

Навчити дітей-вимушених мігрантів із сімей, в яких поміж собою спілкуються російською мовою, розмовляти українською вимагає неабияких зусиль від учителів.

«Власне, у нас велика проблема є в тому, що діти, які приїхали з 2022 року, вони дуже часто російськомовні. <...> І дуже велику частку сил ми кладемо на те, щоб ці російськомовні діти (в побуті російськомовні) говорили українською мовою» (координаторка школи, Чехія).

Діти з таких сімей мають певні труднощі в адаптації до навчання в українських суботніх і недільних школах. Окрім того, їх важче мотивувати, щоб вони повністю перейшли на українську мову.

«...І дитина, коли вона приходить раз на тиждень до української школи, їй важко переналаштуватися» (учителька, Велика Британія).

А найгірше, що це є приводом до конфліктів у класі та відображається на ставленні до їхніх дітей, бо за російську «діти їх просто цькують, вони їх не сприймають. Вони не хочуть бачити російськомовних поміж собою. ...У нас був випадок, коли в десятому класі дівчина залишила школу, тому що вона не розмовляла українською і боялася, щоб з неї не сміялися. Вона з Донецька, та дитина» (директорка школи, Іспанія).

У таких ситуаціях велику роль відіграють педагоги українських суботніх і недільних шкіл. Часто правильно обраний підхід вчителя у спілкуванні зі школярами з російськомовних сімей мотивує цих дітей переходити на українську.

«Дуже важко мотивувати дитину переходити повністю на українську, якщо її батьки не переходять на українську. Тому це насамперед робота з батьками. Тільки через дітей ми впливаємо на батьків, а через батьків – на дітей. Але мені виглядає на те, що через дітей швидше на батьків можна вплинути... у цьому випадку» (директорка школи, Німеччина).

«Мали ми дітей з Сум, з Харкова. І це справді було так, що вони з батьками спілкувалися російською. Натомість, як я тільки попросила: „Скажи мені українською“, то вони (діти) краще, як батьки, переходили на українську. Якось я запитала: „Ви навчаєтеся в російській школі?“ То один хлопець сказав: „Ну, що ви, це українська школа“. Хлопець з Харкова. Ну, так мені це сподобалося. Так що, мені

здається, що держава Україна зробила великий крок вперед. І це видно вже по тих наймолодших. Натомість батьки, ну, так вони виховані, і це є напевно складне. Але тут ніяких проблем не було. І навіть як батькам тяжко було українською мовою розмовляти, намагалися» (учителька, Польща).

«Деякі люди налаштовані проти цього (щоб говорити українською – О. Г.). Була ситуація: прийшов тато і каже: „Ми з Харкова приїхали“. Я відповідаю: „Та я також з Харкова“. Він: „О, то можна по-руськи“. Я кажу: „Та ні, це українська школа, треба по-українськи“. Тобто люди, вони розуміють, що треба по-українськи. Але, на жаль, мають установку, що приїхали з такого-то міста, де це (розмовляти російською – О. Г.) ніколи не було проблемою в старі часи. <...> І тому на такому індивідуальному рівні ми говоримо з батьками і ми просимо. <...> Ми не дуже прислухаємося до того, що вони би хотіли та до чого звикли. Ми робимо пропаганду, здорову пропаганду того, що ми робимо, як ми робимо, як в нашій школі традиційно все склалося. І бачимо, що потенціал дуже сильний, особливо в дітей. Мама на перерві говорить з дитиною по-російськи, а дитина вже їй більше відповідає, говорить по-українськи» (директорка школи, Велика Британія).

«І нехай так, за межами школи ми все одно чуємо частину батьків, саме батьків, які продовжують розмовляти російською, але з дітьми ми побачили процес трансформації вже після шести тижнів. І все, якщо дитину ми українізуємо, то вона сама почне цей процес всередині в родині. Я думаю, це початок» (директорка школи, Велика Британія).

Щоправда, ситуація не всюди однакова.

«Там, де ми не змогли школи відкрити, наприклад, є деякі локації, які ми відкриваємо нещодавно, де не були запущені оці... певні процеси української мови, ми маємо проблему, тому що там ніхто на українську два роки не переходив, і там зараз ми втратили два роки» (директорка школи, Велика Британія).

І, як наголошує респондентка, з боку батьків «...протистояння сильного немає... Є, напевно, лінь, незнання, але якщо забезпечити цей процес і провести, то ми не бачили протистояння. А один відсоток від такої маси, він завжди

буде скрізь, то це сучасно fair test, як вони кажуть. Так, завжди буде якийсь компонент opposite to other» (директорка школи, Велика Британія).

Водночас дає результат і наполеглива та безперервна комунікація вчителів з батьками щодо спілкування українською.

«Будь-яке запрошення до школи, будь-який мій пост, взагалі будь-яка моя комунікація з батьками починається з: „Будь ласка, говоріть українською рідною мовою“. Тобто я ніколи не даю зауваження, коли хтось розмовляє російською. Я просто відповідаю українською і кажу, що я вас не до кінця зрозуміла. Я займаюсь саботажем, що я не розумію російську мову. Тобто ці образи, які були півтора року тому („бандерівка з Івано-Франківська“), їх немає. Я тепер гордо одягаю на себе бандерівський прапор і кажу: „Я перепрошую, я народжена в Івано-Франківську, я ніколи не чула російської мови, я з Карпат, глибоких“. І на мене батьки таки дивляться. І я кажу: „Чи могли би ви мені це сказати українською? Можете повільно, з помилками, бо моя російська дуже погана“. І коли батьки на початку це сприймали так: „Ти що?..“, то тепер вони кажуть: „Ой, вибачте, я підготуюся“. Вони реально інколи в телефоні шукають заміну на українське слово. І ми ще помітили, що тепер всі викладачі (а я сказала їм, що вони повинні всі почати саботувати, що знають російську) так роблять. Є динаміка. В загальному динаміка є, і я бачу цю динаміку за межами школи. Тому що ці батьки є в мережах, у фейсбуці десь, вони почали просто писати і спілкуватись українською мовою» (координаторка школи, Німеччина).

Враховують керівники шкіл і вчителі й індивідуальні мовні ситуації певних родин, які прибули з України: хто ці люди за національністю та яка мова для них є рідною.

«У нас є ще діти з родини, яка приїхала з Сум, але вони мусульмани і вони, я навіть не знаю, якої вони національності. <...> У них є такі проблеми, мовні. Але дуже стараться говорити по-українськи. Тато, мама не говорять, тільки по-арабськи. Здається, він казав, що їхня мова арабська, знає пару слів по-російськи, але дуже старається по-українськи говорити. Просто ти коли дивишся на цих дітей, людей, як

вони стараються, і приходять, і дуже нам дякують, хочеш щось змінити. Я перевела їх в другу зміну, бо там менші класи були, і діти дуже по-українськи недобре говорили, але дуже хотіли. <...> Вони так сильно дякували. Дуже багато мотивованих батьків – і це спрощує нашу роботу. Не всі такі, зрозуміло, але багато їх є» (директорка школи, Велика Британія).

Водночас респонденти спостерігають серед родин-утікачів від війни в Україні й тенденцію асимілюватися зі середовищем, в яке вони потрапили. Про це свідчить прерогатива батьків у пошуку осередків освіти, де навчають дітей мовою країни перебування.

«Ми так підозрюємо, вірніше, є така тенденція, яку ми, може, десь спостерігаємо, що ці новоприбулі родини дуже сильно зосереджені на тому, щоб асимілюватися, щоб влитися, їм більше залежало навчати дітей польською мовою. Більше до нас приходили і питалися, де можна навчити дитину польською мовою, ніж підтримати знання української» (учитель-координатор, Польща).

Правда, як зауважують учителі українських осередків освіти за кордоном, така тенденція була більш помітною на початку війни, коли учням можна було навчатися у своїй українській школі онлайн.

«Може через те, що на той момент діяли ще ці онлайн-школи, тепер я вже читала, що їх є щоразу менше в Україні – і майже всі переходять на стаціонар. Ну, а на той час, то, власне, це нас сильно здивувало» (учитель-координатор, Польща).

Впливають на вибір мови навчання та спілкування і не завжди добрі поради окремих педагогів у школах країни перебування.

«Особливо кілька років тому часто доводилось чути від батьків таку інформацію, що от ви знаєте, ми б ходили, але наша вчителька початкових класів сказала, що ви поки що українською не говоріть, щоб дитина навчилася польською, щоб їй ці дві мови не змішувалися. <...>. Ну, це очевидна некомпетентність» (директор школи, Польща).

На думку респондентів, багато учнів зі сходу України (передусім підлітків) все-таки демонструють свою проукраїнську позицію і вважають українську рідною мовою. Як не дивно, такою ж рідною для цієї вікової категорії школярів (на їхнє переконання) є й російська мова.

«Але підлітки, наприклад, які дуже проукраїнські всі, вони свідомі, але вони все-таки продовжують розмовляти російською. Тобто багато з них, Харків, Маріуполь, Донецьк, східна Україна – ті, що приїхали, вони продовжують розмовляти російською. Тобто хочемо ми цього чи не хочемо, вони це трактують як їхню рідну мову, і українська так само їхня рідна мова» (директорка школи, Німеччина).

Є випадки, коли діти стають рушіями змін, змушуючи дорослих (передусім своїх батьків) переходити на українську мову спілкування.

«Найприємніші моменти, коли до мене підходять діти і кажуть: <...> „Коли ви зробите курси для дорослих? Бо я ж то говорю українською, а мама з татом це вдома не хочуть“. Тобто діти до нас... І це якраз діти 6–7 років, але вони настільки це щиро говорять, і один хлопчик привів маму і сказав: „Мама, тебе пані <...> зможе навчити української мови, бо мене навчила“. Тобто ці моменти насправді до сліз» (координаторка школи, Німеччина).

4.3. Подолання мовних бар'єрів

Однією з основних проблем для українських учнів за кордоном, згідно з опитуванням, яке провели в Київському міжнародному інституті соціології, є мовні бар'єри [19]. Як показує наше дослідження, ця проблема є актуальною і в українських суботніх і недільних школах Європи. Переважно бар'єром у спілкуванні у цьому освітньому середовищі є, на жаль, українська мова для дітей з російськомовних сімей, які вимушено мігрували з України. Як долають ці бар'єри? Часто через заохочення, підтримку та гру.

«Як ми долаємо ці бар'єри? Граючись. Граючись, ми співаємо, влаштовуємо театри, діти розігрують сценки. Ми заохочуємо дітей практично говорити українською мовою. Діти на одному уроці (до речі, тоді були методисти, німецькі

методисти, ...це був відкритий урок)... програвали казку «Ріпка» українською мовою. Це навіть ті діти, котрі дуже погано практично розмовляють українською мовою, ви б бачили, як вони там розцвітають, як вони хочуть щось сказати, як вони хочуть щось додати. Їх просто зупинити неможливо. І... це вчимося граючись, воно дуже важливу роль відіграє. Або навіть оці заходи, котрі я вам розповідала, коляду, ви б бачили, як вони колядували усі. Мені було дивно, через те, що я бачила дітей, які майже не говорять, ну дуже погано, бояться говорити українською мовою. Це ті діти, котрі тут народилися і ростуть, інколи буває таке, що мама з батьком не живуть разом, і дитина просто тижнями не розмовляє українською мовою. Звичайно, що вона забуває, якщо вона з батьком. Але все одно, ці діти, вони хочуть, вони вчаться, вони співають, вони вирізають, вони клять, що вони тільки там не виробляють, але це все проходить українською мовою. Навіть для малечі, оцієї з трьох років. Серед них є дуже багато, котрі народилися вже тут. Вони співають "Черепашка, аха-аха...", <...> вони співають інші пісні, вони вивчають віршики» (керівник школи, Німеччина).

«Ми не наполягаємо, якщо дитина не хоче відповідати чи щось сказати. Спілкуємося в ігровій формі. Завжди сідаю у колі. Спершу залучаю дитину, яка любить говорити, яка завжди відповість українською. Вона допоможе заговорити до іншої дитини, а потім плавно перейти ще на іншу і якось її підштовхнути до відповіді. <...> Легенко, в ігровій формі, не наполягаючи, звертається: „Скажи те...”» (вчителька, Німеччина).

В одній з досліджуваних шкіл навіть дозволяли напочатку спілкуватися російською, хоч це було, як зазначали респонденти, критичне та спірне питання. Зокрема такий виняток зробили для багатодітної сім'ї з Донецька. Експеримент дав результат.

«Я дозволила напочатку викладачам викладати російською мовою. Це у нас було дуже спірне питання, критичне. Я побачила ці дитячі очі, коли ці перелякані діти чули українську мову. Вони просто виходили з кабінетів і плакали, і казали: „Мама, більше не веди мене сюди”. Я почала викладачам говорити, що вони можуть дітям частково щось розповідати російською, якусь історію пояснити, наприклад,

дитині, якщо вона не розуміє. У нас була сім'я, четверо дітей, з Донецька. Хлопчик на початку, в жовтні 22-го року, говорив, що він ніколи не чув української мови. Що він не знає, хто такий Тарас Шевченко. Він вважав, що українська мова – це десь там на заході, ті бандерівці, які живуть в горах <...>. І він, щоб ви розуміли, це хлопчина 12 років, якого, знаєте, жарти жартами, але, насправді цікавили сємки, Адідас, і когось копнути, штовхнути, трохи обматюкати. Це для нього було повністю нормально. Ми були просто в шоці, що ми з цими дітьми будемо робити. І в травні, 10 травня минулого року, на Шевченківських читаннях, він стояв у своїй першій вишиванці і розказував вірш Шевченка «Заповіт», весь. Тобто він вивчив. І ми його запитали, чи він відчув якісь зміни. Він сказав: «Мені здається, я став людиною». Тобто це сказала дитина 12 років. Він відкрито говорить, що розмовляє російською ще тому, що він не може, тобто він каже, що йому українська, як німецька, іноземна, і він її вчить, але він в школі завжди старався. Він завжди говорив українською. У нього вона дуже ламана, йому дуже важко. Зараз вони вже переїхали, вони не ходять. Але <...> я вже через родичів дізналася, що вони повернулися в Україну. <...> І я горда, що цей хлопчик розкаже, що він вивчив Шевченка в Німеччині» (координаторка школи, Німеччина).

В інших школах, навпаки, наполегливо радять не використовувати російську як мову-посередника.

«Ми працюємо заохоченням і підтримкою. <...> Я розмовляю із вчителями про тенденцію, яка відбувається. Коли вони говорять, що є діти російськомовні, наприклад. З нашого боку ми просто їм кажемо, як це сказати по-українськи, і деякі англійські діти до нас приходять. <...> Я сказала вчителям: „Кожен раз, коли ви говорите, говоріть йому це слово і попросіть повторити. Або якщо дитина англомова, хай вони граються“. Хтось говорить по-англійськи, а хтось по-українськи. Щоб порівняти їх всіх разом в одному класі та щоб не робити з цього велику проблему, треба заохочувати. <...> Одна із наших асистенток, наприклад, переходила на російську мову з російськомовними дітьми, то я з нею серйозно поговорила. Чому? Тому що батьки не будуть розбиратися, це вчителька, асистентка чи хто: „А що ваша вчителька по-російськи говорить? А, це та школа, в якій ви по-російськи говорите?“

Тобто я з нею поговорила. <...> Вона думала, що робить щось нормальне, а мені довелося їй пояснити, що це якраз цей шанс для дитини зрозуміти і навчитися, (коли педагог розмовляє з нею українською – О. Г.). Покажи їй приклад, бо це українська школа» (директорка школи, Велика Британія).

Переважно в українських суботніх і недільних школах за кордоном заборонено розмовляти іншими мовами, окрім української. Як діють у ситуації, коли в одному класі не всі учні мають однаковий рівень володіння мовою?

«Ми намагаємося дітей, ну, якби трошечки скеровувати в тому, щоб вони в школі спілкувалися українською» (організаторка та координаторка школи, Чехія).

«Ми нагадуємо дитині, що ти перебуваєш в українській школі, ми спілкуємося тут українською мовою, ми допомагаємо перекласти, якщо дитина губиться і не може згадати українське слово, допомагаємо перекласти це слово українською мовою» (вчителька, Велика Британія).

«...Вони собі скажуть мовою, якою можуть, а ми всі разом допомагаємо... перекласти, щоб повторили» (вчителька, Велика Британія).

Така позиція керівництва і вчителів школи дала позитивний результат: бажання розмовляти українською є.

«Пишаюся цим, тому що культура, яка була створена від самого початку, від перших локацій, які відкривалися (і це завдяки менеджерам локацій, вчителям), була такою, що ти висловлюєшся тою мовою, якою тобі легше висловитися, а ми тобі будемо допомагати... Ми перекладаємо, ми просимо тебе повторити частину, щоб ти запам'ятав. І приємно, коли я приїжджаю на локацію, і, наприклад, хтось з дітей, хто більше російськомовний, хоче щось сказати, він не зупиняється. Ти бачиш, що намагається перекласти слово, і тут однокласник підказує, а той каже: „Ні, я зараз згадаю!“ А потім сам питає: „Ну, добре, як буде українською це слово?“ І йому кажуть, він сам вставляє в речення, і таки каже повне українське речення. І це є той процес, який ми хочемо бачити, дати їм час та інструменти опанувати українську. Я знаю, що... можливо, хтось поїде за пів року, але якщо ми дамо їм

оцей інструмент – не боятися запитати, як це буде українською мовою, і хотіти запитати, як воно буде українською мовою, то воно природньо само вирішиться» (директорка школи, Велика Британія).

Одна з респонденток, маючи досвід роботи з дітьми з Донеччини, зауважила, що вони не так вже «погано говорять» українською.

«Зазвичай, їм не вистачало практики говоріння вдома, але в класі з дітками вони говорять... Я не можу сказати, що вони мають такий поганий рівень української мови. Ні. Всі розуміють, всі пишуть і всі говорять. Звичайно, те, що вдома домінує російська мова, їм це заважає, але вони не почуваються дискомфортно. Вони всі намагаються говорити – і інші діти сприймають їх нормально» (вчителька, Іспанія).

Якщо українські діти-втікачі від війни з російськомовного простору потрапляють у закордонній школі в українськомовне середовище, сформоване переважно з учнів, які вимушено мігрували із Західної України, вони легше адаптуються та долають мовні бар'єри самотійно.

«Є такі діти, але немає таких протистоянь, бо так, в більшості, це діти тут з Західного регіону. <...> Але є, наприклад, дівчина, яка десь з Дніпра. Вона розмовляє українською, тут більше в неї, може, так фонетично, що вона пом'якшує, як в російській. Ця дівчина дружить з тими дітьми і навіть з ними до одного класу ходить. Так що тут зв'язки є дуже добрі, вони розмовляють українською. Не знаю, як ця дівчина спілкувалася в Україні, думаю, вона більше російською розмовляла, бо її мама більше російськомовна, але тут взагалі в неї немає тої російської, щоб вона пробувала» (вчителька, Польща).

Хоча на початку війни закордонні вчителі спостерігали з боку дітей-носіїв української мови певне або й цілковите несприйняття російської та, відповідно, негативні реакції.

«Українці, які володіють українською, і діти дуже неприємно реагували тоді, коли чули російську мову, <...> бо десь там бували діти, які були російськомовні. Але частіше

приїжджали до нашої школи діти зі Заходу України. То вони були інші, інший менталітет для мене, це така моя теж особиста обсервація. То між дітьми різні ситуації були, бо, власне, десь українська мова тепер з'явилася разом з російською. І деякі діти були дуже сильно вражені, що ця російська взагалі у школі є і її чути» (вчителька, Польща).

Напочатку були й певні емоційні реакції на мовну поведінку однокласників, які спілкувалися російською.

«Бувають такі ситуації, що зачіпають, що діти дуже емоційно підходять до ситуацій, коли хтось російською говорить чи взагалі про якісь такі теми політичні, я би сказала. <...> Вони особливо напочатку були такі виразні, натомість тепер їх трошки менше. Просто минув час» (вчителька, Польща).

Правда, ці ситуації не є поширеним явищем.

«Направду, в нас ніяких проблем не було. Між дітьми зі Сходу і Заходу України виникла одна така ситуація, та я би не сказала, що це конфлікт. <...> Один хлопець вжив якесь російське слово. І другий, десятилітній хлопець сказав: „Як ти можеш цією мовою говорити? Ти вже перестань, так невільно, треба говорити українською!“. Це так гарно. Цей другий тільки подивився і нічого не сказав. Так що, я думаю, що це так, навіть не конфлікт, а така гарна едукативна ситуація» (вчителька, Польща).

Респонденти також наводили і прикрі приклади мовної поведінки українських вимушених мігрантів: якщо у 2022 р. російськомовні українці, які втекли від війни, почали переходити на українську мову у спілкуванні, то згодом ситуація стала змінюватися у зворотному напрямку.

«...Російська витісняє все на своєму шляху. Це просто велика трагедія і біль. Коли вони приїжджали у 2022 році, то багато хто намагався говорити українською мовою. Зараз це все злітає знову в статус, який був раніше. Ну, і ми постійно нагадуємо, що ми в українській школі говоримо українською мовою, ми не спілкуємося мовою агресора і так далі. Вони все розуміють: що росія ворог, що росія розв'язала війну, але водночас (що дуже сумно), багато дітей говорять російською мовою. І

діти, які володіють нормально українською, підлаштовуються під російську мову. Що з цим робити? Тільки добдати» (координаторка школи, Чехія).

Щоправда, такі випадки поширені здебільшого поза заняттями.

«Так, так, на перервах. Тобто, під час уроку я можу це все втримати... Ми говоримо українською мовою, ми говоримо про українські реалії, але коли вони виходять на перерву і бігають десь по коридорах, то це проблема» (координаторка школи, Чехія).

Щодо дітей, які прибули зі зросійщених регіонів України, респонденти припускають, що вони мають у діаспорі сприятливе українськомовне середовище:

«Я не знаю, може, я не права, але нам, в діаспорі, певною мірою, можливо, і легше це зробити. ...Довкола дітей є англійська мова, російська, можливо, тільки в родині, і тут в середовищі громадському – українська. І де вони більше перебувають, ну, англійська буде домінувати, але якщо до нас ходять на табір і так далі, то ми їх можемо огорнути українською мовою. В Україні, на жаль, все це багато російської на вулиці, і огорнути чи ізолювати від російської важче» (директорка школи, Велика Британія).

Певні проблеми у дітей виникають через подібності мов (рідної та країни перебування):

«Якби з чеською, в розмовній мові ми проблем таких великих не бачимо. Є проблеми в письмі. В письмі є великі накладки, особливо у цих дітей, якщо вони не ходили взагалі в українську школу, вони плутають букви, вони плутають, як писати писаними, що писане чеське, що писане українське» (координаторка школи, Чехія).

Основний чинник, що змінив ситуацію на користь використання та популяризації української мови за кордоном, на думку опитаних, – повномасштабне вторгнення росії в Україну.

«З цією ситуацією ми всі почали любити українську мову, цінувати культуру. Я дивлюсь, що зараз така епоха української культури, як би так, нема лиха без добра.

На фоні цього страхиття, що робиться... зараз всі полюбили Україну. Всі. Навіть ті українці, які ніколи не розмовляли українською мовою, вони зараз розмовляють нею» (керівниця освітнього закладу, Іспанія).

Проте респонденти розуміють і зазначають, що українцям це дається надто дорого, бо наші побратими та посестри платять за це своїми життями. *«Але дуже-дуже велика ціна, щоб ти розмовляли українською» (координаторка школи, Німеччина).*

4.4. Культурні бар'єри

Поширеною причиною, що впливає на ефективність комунікації, є культурні розбіжності. Вони найчастіше виникають, «якщо люди, які живуть у різних культурах та історичних епохах, спілкуються по-різному і мають відмінні моделі мислення, що зумовлено різним досвідом та історичним контекстом» [13].

У нашому дослідженні йдеться про дещо інші культурні розбіжності – ті, що виникали між людьми (передусім дітьми шкільного віку), які є громадянами однієї держави та живуть у спільну історичну епоху, але розмовляють різними мовами (переважно українською або російською) та мають різний культурний досвід.

Респонденти зауважують, що діти зі сходу, центру чи півдня України, потрапивши на навчання до «діаспорних» шкіл і беручи участь у тамтешніх святкуваннях, відкривали для себе українську культуру, наші давні традиції.

«Багато переселенців, які приїхали з різних регіонів України, скажімо, взагалі були в шоці від нашого Миколая, тому що, я так розумію, в Україні це не дуже, ну, не в усіх регіонах це святкується, так як ми це робимо. <...> І вони спочатку, коли ми почали готуватися, ну, ми починали підготовку десь із жовтня чи вже в листопаді до цього, вони так чогось не дуже сприймали. І перший рік, звичайно, нам було трошки важко з ними. Кажу, ну, спробуйте, дітям це цікаво. Ми самі готуємо подарунки, ми робимо це в церкві, в нас є тут греко-католицька церква, в якій ми робимо це безпосередньо. І потім вони були дуже в захваті: „Таке чудове свято для наших дітей”» (керівник школи, Іспанія).

«Вони, напевно, в нас просто прийняли те, що так воно є. Діти з величезними очима, вперше, на це дивляться. Напевно на Миколая переключитися було легко, кожен носить подарунки, це є супер. Відійти від того, що діда мороза все ж таки немає в українській культурній історії сьогодні, – це було важче. Найважче було, напевно, зі снігуронькою. Чомусь у них той персонаж має бути присутній, у нас його немає. Але дуже багато колядували. Були діти, які вперше, напевно, колядували, особливо Маланку водили. І вони в такому захваті це робили, напевно, в більшому, ніж наші діти щороку роблять, діаспорські. Було ще таке, от зараз, наприклад, ми мали День вареника, багато хто з них знайомився з цим вперше» (директорка школи, Велика Британія).

«Мені здається, ми витиснули всіх дедов морозів. Тут нам і чеська культура трошки допомагає. <...> Зараз, особливо з пересуненням календаря, ми так гарно <...> повернулися туди, де маємо бути, і тепер це все разом із чеськими святами відбувається. У Чехії теж приходять Миколай, плюс-мінус там він робить подібні речі, приходять Ісусик, приносить подарунки. Ми знаємо, що таке Різдво і що там відбувається. <...> Ми не святкуємо ніякий Новий рік, ми святкуємо Миколая. Потім в січні в нас там є колядки, щедрівки. <...> Далі Тарас Шевченко, але це дуже складна тема, вони погано дуже сприймають – і ми намагаємося завжди це якось поєднати з Днями поезії, щоб це був якийсь комплекс української поезії. Згодом Великодні свята, потім День матері, День дитини – такі в нас якісь цикли. Ми намагаємося вже навіть не наголошувати дітям на відмінностях, що там є якесь 8 марта і так далі, а просто йдемо в ці свої цикли, щоб вони до них звикли. Але тут допомагає Чехія, чеська культурна ситуація, тому що вона подібна, ми йдемо разом із чеською школою» (координаторка школи, Чехія).

«Чомусь на Сході, на Донеччині, є села чи містечка, які не готують куті, і коли ми почали розповідати про кутю, то вони квадратними очима дивилися, мовляв, що це таке. Але я це не сприймаю як якусь таку дуже глобальну різницю. Ну, не роблять вони куті, то щось вони інше там роблять» (координаторка школи, Німеччина).

Іноді, як зазначають респонденти, трапляються родини зі Сходу України, діти яких знають, наприклад, про Святого Миколая і цими знаннями завдячують своїм педагогам. Правда, такі працівники закладів освіти є вихідцями із західних регіонів України.

«Одні наші українці зі Сходу України говорили, що вони такого свята не знали, а інші казали: „А ми знаємо про свято Миколая, тому що у нас у Харкові вихователь, завідувачка садочка (приватного), за походженням із Львівщини, і вона проводила кожного року свято Миколая в садочку“. Мені це так було приємно чути, що вони знали, що таке свято Миколая, але в їхньому дитинстві такого свята ніколи не було. А в моєму дитинстві ніколи не було діда мороза, в мене був завжди Святий Миколай, тому в українській школі до нас приходять Миколай» (координаторка школи, Німеччина).

Щоправда, якщо було культурне несприйняття певного свята, персонажів цього дійства чи традицій або ж викликане цим здивування, то це траплялося у перший рік після прибуття українських дітей-утікачів від війни до європейських країн.

«Спочатку було тотальне нерозуміння, чому діти не в костюмах різних принцес та інших казкових героїв, карнавальних чи щось, ідуть на свято Миколая, а в вишитій сорочці. Оце вишита сорочка на всі свята, це для багатьох було якесь таке питання: чому? Але потім вони швидко прийняли наші правила гри: закупили сорочки, футболки патріотичні і пристосувалися» (директорка школи, Німеччина).

Респонденти наголошували, що намагаються викорінювати щонайменші прояви російської культури, які вже дуже давно прижилися, навіть коли йдеться про засоби вираження емоцій.

«Проросійського у нас такого немає. Я стараюся і з учителями говорю, і в садочку, щоб взагалі не використовували слово "ура". Кажу, щоб знайшли собі інше слово, яке можете замінити, висловлюючи емоції. <...> І теж з батьками ми вели бесіди, що тут трошки інакше, що тут діда мороза немає, і дід мороз не дає подарунок» (директорка школи, Чехія).

Багато українських дітей, потрапивши за кордон, почали відкривати для себе не лише українські культурні традиції, а й Україну загалом.

«Знаєте, вони просто взагалі дуже мало уявляють собі про Україну. Я вішаю карту України, бо їм важко взагалі зорієнтуватися, що де знаходиться <...>. Ми граємо в ігри, наприклад, як проїхати із Запоріжжя до Львова, щоб вони хоча б орієнтувалися, де на карті України що розташоване, який регіон. Дивимось мультики про якісь регіони, щоб побачити, що там сталося, що там було. Тобто в них відсутні навіть дуже базові уявлення про Україну чи про українську історію» (координаторка школи, Чехія).

Сприяють популяризації української культури серед дітей-біженців, які приїхали зі сходу, центру чи півдня України, новостворені осередки молодіжної скаутської організації «Пласт».

«У нас є „Пласт“. <...> Я давно мріяла, щоб в нас розвинувся „Пласт“, але ніколи не було достатньо ресурсу, достатньо виховників, які б могли стартувати. І через повномасштабне вторгнення багато пластунів також виїхало до Німеччини. А вже знаючи, що ми тут гуртуємо „Пласт“, вони зїхалися ближче сюди. І це допомогло. У нас вже заснована станиця пластова у Франкфурті. <...> Багато дітей не знали про „Пласт“ взагалі нічого, але після уроків почали спостерігати дітей в одностроях. Зауваживши раптом, що однокласник переодягнувся і кудись іде, почали ставити запитання: „А що ти там робиш?“ І пішло зацікавлення. Ще я з ними (пластунами – О. Г.) вертепи організувала, бо також для мене був шок, що діти – навіть із Західної України – бачили вертепи, але ніколи не брали участь у них. Це просто, ну добре, я розумію, центр-схід, але щоб із Західної України діти не знали колядок, то куди ми рухаємося? І в тому плані ми проводимо таку, якби масовану, українізацію» (директорка школи, Німеччина).

Часто культурні бар'єри доводиться долати не лише з дітьми, а й із батьками.

«Я можу сказати, що найперше потрібно працювати з батьками. Я вже це собі говорила дуже багато разів, тому що ми дітей вчимо і діти можуть бути навіть вже більш свідомі, аніж батьки. Є такі батьки, які водять ту дитину в школу і

самі не розуміють, що насправді там відбувається. У нас деякі батьки чекали не Миколая, а діда мороза. Я це один раз почула, другий раз почула, потім дивлюся, що знов дід мороз. Я не витримала. Написала у групу батьківську великим-великим текстом, що ми чекаємо, кого ми чекаємо, хто є дід мороз, а хто є Святий Миколай. Тож ти одне дітям в школі намагаєшся прищепити. <...> І ти оце їм говориш, говориш, а вони приходять додому – і мама каже їм про діда мороза. Тобто я дійшла висновку, що найперше потрібно вчити батьків. <...> І інші діти – ті, які знають того самого Святого Миколая, питають: „Хто такий дід мороз?“ Це дітей заплутує – і вони не розуміють, хто це є дід мороз і Миколай. І тут ще з'являється Санта Клаус і Ніколяус німецький, і все на купу» (вчителька, Німеччина).

Щоб прищепити національні традиції своїм вихованцям, у діаспорних школах до різних культурних акцій залучають батьків і навіть бабусь.

«Ми маємо підтримку для батьків і маємо простір, де ми багато чого робимо з батьками, з бабусями так само. І там частиною того простору є українська народна вишивка. І на той гурток ходить саме багато бабусь зі Східної України, які ніколи в житті не вишивали. А за останній рік опанували вишивку для себе вперше, вишивають для нашої передової, для хлопців і дівчат ЗСУ. І нехай зараз, нехай вони в 75 пізнали такий елемент української культури, вони його пізнали. Зараз писанкарство, це такий ажітаж, тому що багато хто ніколи не знав таїнства писанкарства. Так само бачимо, що і церква теж наповнюється. І ми є в нашій українській школі, як будь-яка діаспорна школа, ми всі події проводимо разом із церквою і спілкуємося близько. І тут теж діти спочатку настороженіше, але прийняли, тому що це настільки просто природно відбувається – і ти стаєш частиною цього процесу» (директорка школи, Велика Британія).

«Поза уроками, відповідно, ми пишемо писанки, кожного року вже традиційно ми пишемо всі писанки, батьки і діти разом. Це гарячий віск, це вогонь, тому ми заангажуємо батьків до цієї роботи, щоб вони пильнували своїх дітей самі, тому що ми боїмося, щоби не дай Бог, щось не трапилось. Така у нас акція вже давним-давно відбувається» (координаторка школи, Німеччина).

Є батьки, які вперше дізналися про українські традиції, але це викликало в них захоплення – і вони виявляли бажання, щоб їхніх дітей залучали до дійств, пов'язаних із такими традиціями.

«Були батьки, які дуже хотіли, щоб діти, коли ми робили вертеп на Різдво, взяли участь у ньому, тому що вони ніколи такого не робили і ніколи такого не бачили. Якщо не помиляюсь, це були батьки з Києва» (директорка школи, Іспанія).

Водночас респонденти звертають увагу на певні культурні упередження у ставленні до українських дітей з боку представників (у тому числі й учителів) країни, яка їх прийняла.

«Ну є такі, є розповіді, не конкретно дітей нашої школи, про те, що вчителі є ворожо налаштовані до українців, є такі, які симпатизують росії, там в великій русській культурі. Знову ж цей міф, що України не існувало до 1991 року. А більшість учителів – вони традиціоналісти, і більш такого правого спрямування. Тобто вони часто запитують: „А як там у вас з Бандерою, що там Бандера?“» (директор школи, Польща).

У деяких країнах, наприклад Польщі, респонденти спостерігають серед українських дітей цілковиту необізнаність у релігійних питаннях.

«У польській школі є релігія. Щодо більшості українських дітей, то вони про свою цю релігійну, конфесійну приналежність взагалі не знають. От там були уроки релігії в школі. Ну я питаю:

– Були в тебе уроки релігії в Україні?

– Були.

– А ти, значить, ходив на них?

– Так.

– А хто їх проводив?

– Ну сестра вела.

– А яка сестра?

– Ну з церкви.

– А з якої церкви?

– Ну, та, що біля школи, жовта церква.

У школі тут з 1 вересня є 2 години римо-католицької релігії, від 1-го класу до останнього, навіть більше, ніж польської мови. Попри всі розпорядження, щоб уроки були або перші або останні, так не буває – і виходить, що дитину нема де на уроці подіти. Її садять у цей клас на урок, мовляв, хай вона там буде. <...> Дехто садив цих дітей на уроки релігії, тому що середній бал у цих дітей був вищий. Тобто їм ставили оцінки з релігії ні за що, але добре, що бал був вищий. Була парадоксальна ситуація два роки тому, коли мене як вчителя зобов'язали піти з дітьми на реколекції до костелу. І ходили ми туди три дні. Мені, з одного боку, легше: ти просто пильнуєш дітей і нічого голосом не робиш. І працюєш, і не працюєш. Я сказав, що, взагалі-то міг відмовитися йти до костелу, бо мене не спитали. Але наявність вчителя-іноземця – це така дуже ще нервова штука для польської шкільної адміністрації. А як? А ти можеш мати вихідні на свій Великий день? Кажу, що можу, от такий закон. Ну відправили, то відправили, і от дивлюся, що мої учні з України встатуть у чергу до причастя. Вони навіть не зрозуміли, що перед прийняттям треба піти до сповіді. Ну я ж на цьому не зупинився, кажу: „А ви взагалі християни? Ви взагалі хрещені?” Вони не знають. Єдине питання, що може дати відповідь на це: „Чи хрещені вам дарують подарунки?” <...> Це єдине, що в більшості українських дітей є пов'язане з релігією. І їхні батьки дуже часто цього не розуміють. Вони кажуть: „Хай вона піде на ці уроки релігії, вона буде знати різницю”. Яку ти будеш знати різницю, як ти про своє нічого не знаєш? <...> Щоб знати різницю, треба знати щось одне і порівняти з чимось іншим. Але як всі, так і я. Деякі діти хочуть ходити на уроки релігії, бо вчителька щось там цікаво розказує. І саме відчуття того, що весь клас пішов, а ти одна не пішла – це для дітей психологічно важко. <...> Це те, що я бачив в одній зі шкіл, із тисяч польських шкіл. А що відбувається? Це взагалі <...> часом така навіть агресивна полонізація» (директор школи, Польща).

Респонденти акцентують на необхідності плекати в дітей повагу до інших національностей і їхніх цінностей.

«Є складні ситуації в класах. Є ситуації, коли не до кінця розуміють польські та українські цінності, такі національні цінності. Переважна більшість учнів є українцями, тобто вони в більшості. Отже, це ще одна проблема, або клопіт, або питання, яке треба вирішити – навчитися поважати інші національності»
(вчителька, Польща).

Отже, культурні бар'єри переважно доводилося долати новоприбулим учням українських суботніх і недільних шкіл у Європі з числа вимушених мігрантів з України, які прийшли в ці освітні осередки після 24 лютого 2022 року, та їхнім батькам. Причиною цих бар'єрів насамперед був попередньо отриманий культурний досвід в російськомовних регіонах, де не популяризували традиційну та сучасну українську культуру. Він суттєво відрізнявся від культурних традицій та парадигми цінностей, виплеканих в діаспорних родинах та сім'ях трудових мігрантів з українською ідентичністю.

Розділ 5

ПСИХОЛОГІЧНІ БАР'ЄРИ ТА ІНШІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ХАРАКТЕРУ

Праця з учнями у комплексі з основним навчальним компонентом завжди пов'язана із психологічною складовою поряд із культурною та виховною. Це достатньо важливий аспект в освітній діяльності, оскільки впливає на ефективність навчального процесу та можливість його здійснювати. Саме тому моніторинг психологічної атмосфери, превентивна психологічна робота з учнями і батьками та вчителями, діагностика психологічних проблем та пошук шляхів розв'язання завжди актуальні. Загальноосвітні школи обов'язково працюють у супроводі психолога.

Українські суботні, недільні чи повного дня школи за кордоном – це особлива категорія навчальних закладів, де важко провести якусь систематизацію з погляду типів та порядку організації навчального процесу, а також важко точно визначити цільову аудиторію. Їхня діяльність, педагогічний склад та учні можуть бути постійними, а можуть динамічно змінюватися відповідно до ситуації в міграційних процесах. Ці особливості впливають безпосередньо на спектр психологічних проблем, які виникають.

Повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року зумовило масові міграційні явища, які відповідно суттєво вплинули на діяльність українських діаспорних навчальних закладів. Перед школами з'явилися нові виклики освітнього, культурного, мовного та, зокрема, психологічного характеру, які стали предметом якісного дослідження *«Українські суботні та недільні школи в Європі: відповіді на виклики війни»*.

У частині, яка стосувалася психологічних проблем, дослідження мало на меті з'ясувати, чи виникають психологічні бар'єри та інші проблеми психологічного характеру у новоприбулих дітей і взагалі у класі, які саме бар'єри чи проблеми і яким чином школи долають їх.

Проведене дослідження засвідчило, що проблеми психологічного характеру, які постали як виклики перед українським шкільництвом за кордоном, пов'язані із травмою війни, еміграцією та безпосередньо з навчальним процесом і його особливостями. Класифікацію цих проблем подаємо в Таблиці 1.

<i>Проблеми психологічного характеру, пов'язані з навчальним процесом</i>	<i>Проблеми психологічного характеру, пов'язані з еміграцією</i>	<i>Проблеми, пов'язані з травмою війни</i>
<ol style="list-style-type: none"> 1. Бар'єр через недостатній рівень володіння українською 2. Поведінкові проблеми 3. Інклюзивність 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Різка зміна середовища 2. Відсутність українського середовища 3. Роз'єднання сімей 4. Невизначеність 5. Підліткові поведінкові проблеми 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Фізіологічні проблеми 2. Психоемоційні проблеми

Таблиця 1. Класифікація проблем психологічного характеру

5.1. Проблеми психологічного характеру, пов'язані з навчальним процесом

Під час спілкування з представниками українського шкільництва за кордоном про виклики, які постали перед ними після повномасштабного вторгнення, вдалося з'ясувати, що безпосередньо з навчальним процесом, його організацією, пов'язані декілька моментів: наявність чи відсутність психологічного бар'єру, зумовленого рівнем володіння українською мовою; розлад дефіциту уваги та гіперактивності (РДУГ), проблеми поведінкового характеру.

5.1.1. Рівень володіння українською мовою

Психологічні бар'єри у вивченні будь-якої іноземної мови – загальновідома проблема, яку досліджують лінгводидакти та психологи. Це поняття визначає дослідниця О. Висоцька як «внутрішню перешкоду психологічної природи, що заважає успішному виконанню певної діяльності» [2]. Виникнення психологічних бар'єрів під час вивчення іноземних мов, у тому числі української мови, у школах діаспори може бути зумовлене впливом кількох чинників, серед яких зокрема «недостатньо сформовані мовленнєві навички» та «відсутність умов і можливостей для мовної практики» [2], які пов'язані з рівнем володіння мовою.

За даними, отриманими з інтерв'ю, рівень володіння українською мовою не становить яскраво вираженого психологічного бар'єру у суботніх та недільних школах навіть у зв'язку зі зміною ситуації, середовища дітей. Як правило, для вчителів української мови – це той виклик, який можливо передбачити і працювати на випередження. Власне це підтвердило спілкування з учителями. Деякі з них, відповідаючи на це питання узагальнено, зазначали, що були такі випадки, але вони відразу виправляли ситуацію, допомагали дітям. Щодо психологічних бар'єрів, спровокованих рівнем володіння українською мовою, є певні особливості та поодинокі труднощі, про які розповіли учителі.

Одна респондентка зазначила існування психологічного бар'єру через недостатній рівень володіння українською мовою в цілому в школі, не у зв'язку з новоприбулими дітьми.

«Питання того, що дитина не завжди впевнено, наприклад, почуває себе у своєму рівні володіння мовою, коли там потрібно щось відповісти перед класом, то ці моменти в нас були і до початку війни, тому що рівень у всіх був дуже різний. За віком я би не сказала, що це важливий якийсь фактор, тому що інколи дитина старша за віком, але в неї рівень української нижчий, ніж у когось роки на 3–4 молодшого. Тобто це індивідуально» (директорка школи, Велика Британія).

Психологічні бар'єри у навчальному процесі, з якими зіткнулися вчителі, іноді були пов'язані не лише з рівнем володіння українською, але й зі замкнутістю новоприбулих дітей у зв'язку зі зміною ситуації, неадаптованістю на перших порах після переїзду. Учителі могли спостерігати несміливість у відповідях на уроках. Як зазначає одна із респонденток, «іноді діти трошки замкнуті в собі, трошки так, якби несміливо відповідають. Але намагаємося з учителями такі бар'єри якимось рушити. Допомагаємо дитині трошечки розкритися, так би сказати» (організаторка-координаторка школи, Чехія).

В одному випадку ми почули про психологічні проблеми через різні рівні володіння мовою саме у зв'язку із новоприбулими дітьми у так званих мішаних класах. У цій ситуації у місцевих дітей виникали проблеми з мотивацією до навчання у суботній школі через вищий рівень української мови у новоприбулих.

«Бо дуже болісно діти до цього ставляться і сміються з інших дітей. Вчителі приходилося дуже важко з тим, щоб їх порівняти, бо це неможливо. Фізично дитина просто не може читати. Діаспорна дитина – бе-ме. Хоча насправді, мушу зазначити, що діаспорні діти дуже часто читають краще, ніж українські діти. Вони не розуміють, що вони читають. Букви вони знають дуже добре. Ми розділили цих дітей, ми стараємося уникнути ситуації, коли діти, що відрізняються або за віком, або за рівнем знань опиняються в одному приміщенні» (директорка школи, Велика Британія).

Особливістю обговорюваного аспекту дослідження є проблеми, які виникали через російськомовність багатьох новоприбулих дітей з України. Фактор російськомовності міг зумовлювати психологічний бар'єр до спілкування українською через недостатній рівень володіння нею; взагалі, незалежно від рівня володіння та навіть в цілому до навчання в українській суботній чи недільній школі.

Одним із прикладів є випадок, коли дитина з південного регіону України, у побуті російськомовна, мала психологічний бар'єр через рівень володіння українською мовою.

«Маємо одного хлопчика, російськомовного, він стидається говорити, бо не говорить так, як говорять інші дітки. Але наша керівник (вона сама з Миколаєва) поставила тих діток на такий рівень, <...> що усунулися ці всі непорозуміння» (директорка школи, Чехія).

Подана нижче розповідь одної з респонденток підтверджує думку про те, що російськомовність і зумовлений нею недостатній рівень володіння українською мовою спричиняли психологічний бар'єр до відвідування української школи за кордоном.

«У нас був випадок, коли в десятому класі дівчина залишила школу, тому що вона не розмовляла українською і боялася, щоб з неї не стіялися. Вона з Донецька, та дитина. Тобто діти самі не сприймають того. Я не говорю про вчителів, ми можемо це зрозуміти, не помітити <...>, так, ми засуджуємо, але діти – ні.

Діти – вони щирі, вони говорять, вони сваряться, вони б'ються на перерві, вони не хочуть бачити російськомовних дітей поміж собою» (директорка школи, Іспанія).

Достатньо несподіваним для деяких респондентів виявився той факт, що навчання в українській суботній школі і необхідність спілкування українською мовою у російськомовних дітей з України викликав абсолютне нерозуміння, бунт, емоційні реакції, виражені плачем, особливо у дітей молодшого шкільного віку. У цих ситуаціях не йшлося навіть про рівень володіння українською мовою.

« <...> були бар'єри, що взагалі соромно розмовляти українською. Вони приїхали з якимось оцим таким моментом, типу, а навіщо розмовляти українською. Це в більшості менші діти. Старші діти, вони якось це зразу усвідомили, з війною ці всі, скажімо, зв'язки. Менші діти якось так не розуміли, вони конкретно питалися, чому ми повинні зараз вчити українську. Деякі діти плакали, що їхня рідна російська» (головна координаторка школи, Німеччина).

У цьому контексті не дуже позитивних ситуацій (здебільшого) під час дослідження отримали один цікавий і позитивний випадок, який варто процитувати. Одна респондентка розповідає: «Я підходжу до хлопчика одного, кажу: „Як тебе звати?“ – Він відповідає: „Міша“. Я кажу: „Добре, Міша, а звідки ти приїхав?“ – „З Одеси“, – російською. І я кажу: „Ой, Міша, ну класно, а чому ти не говориш українською мовою, чому ти відповідаєш російською?“ А він каже до мене: „А я ж тому до вас прийшов, щоб вчити українську“. І тут навіть не посперечаєшся, ну одесит, справжній одесит» (керівниця школи, Німеччина).

Більшість учителів, особливо учителів-мовників, готові до психологічного бар'єру, зумовленого рівнем володіння мовою, і, як правило, працюють на випередження. Українські суботні та недільні школи – не виняток. Один із варіантів уникнення психологічних бар'єрів через рівень володіння українською мовою, який використовували респонденти і розповіли про них у ході дослідження, – застосування ігрової форми навчання.

«Ми не наполягаємо, якщо дитина не хоче щось відповісти чи щось сказати. Але загалом, це більше стосується молодших. В ігровій формі. Завжди знаю, у колі сідаю. Дивиться інша дитина, яка любить говорити, яка завжди відповість українською. Вона допоможе в такому плані, заговорити спочатку до тої дитини, а потім плавно перейти на іншу і якось її підштовхнути до відповіді. Таким чином, легенько, в ігровій формі, не наполягати: „Давай, скажи то, то”. Яюсь більш легко, і старатися різними завданнями» (координаторка школи, Німеччина).

Щоб мінімізувати психологічні бар'єри у вивченні української мови та загалом цілого циклу українознавчих предметів, школи створюють максимально комфортне середовище, середовище підтримки. До прикладу, наводимо один із описів від респондентів дослідження, як вони поведуться у ситуаціях, коли потенційно можуть виникати психологічні бар'єри: «Ми дозволяємо дітям проявляти себе. Звичайно, ми направляємо, якщо дитина встає на уроці, хоче відповісти, і вона розмовляє російською мовою, тому що цей момент, щось там запнулося, і думки на російській, то ми нікого не сваримо, нікого не притискаємо. Ми дозволяємо дитині проявитися. І вчитель з ласкою, з любов'ю, з терпінням підказує» (вчителька, Іспанія).

Показовим є інше висловлювання, яке також, на підтвердження думки про сприятливість, комфортність середовища у суботніх та недільних школах, засвідчує те, що перебування в українській школі діти прирівнюють до перебування в Україні: «Назагал, коли діти переступають поріг нашої школи, вони розслабляються психологічно. Дуже часто, хто перший раз приходить, то зразу так: „О! Це як в Україні!” Просто атмосфера зовсім інакша, ніж німецькі школи. І воно зразу відчувається з порога. І діти, і вчительки йдуть із задоволенням, тому що вони себе трошечки відчують, як вдома. Тому якраз того бар'єра я не бачу» (директорка школи, Німеччина).

Навіть якщо виникають проблеми через рівень володіння українською, учитель завжди підтримує, допомагає. І здебільшого, за даними дослідження, учителям вдається подолати ці бар'єри.

Деякі респонденти відзначають, навпаки, протилежну ситуацію до

невпевненості чи появи психологічних бар'єрів через недостатній рівень володіння українською мовою, стверджуючи, що їхні діти достатньо впевнені в собі. Тут мова йде більше про дітей з діаспори. Наводимо декілька висловлювань респондентів, які підтверджують цю тезу.

«А так, вони дуже милі, вони дуже вільні. Тоді, коли телебачення було в нас, <...> навіть журналіст мені сказав: „У вас такі самовпевнені діти“. На що я дуже гордо відповіла: „Так, це наші діти”» (керівниця школи, Німеччина).

«Але ми намагалися і намагаємося підтримати цих дітей, дати їм трошки більше впевненості в собі. І, власне, так як говорять зараз всюди, що помилки – це добре, ми на помилках усі вчимося. І, в принципі, ці всі наші діаспорні іноземні дітки, вони досить впевнені самі по собі. Я дуже пишаюся тим, як вони себе в цій ситуації поведуть» (директорка школи, Велика Британія).

Отже, рівень володіння українською мовою як психологічний бар'єр у навчанні виникав у суботніх та недільних школах і раніше, і був зумовлений розбіжністю вікових особливостей та мовленнєвих навичок і компетенцій. Поява нових учнів з України (втікачів від війни) у цих школах зумовила виникнення психологічних бар'єрів через різні рівні володіння українською мовою, російськомовність частини з них та появу мішаних класів, створених з новоприбулих носіїв мови та дітей діаспори. Для учителів цей виклик не становить серйозної проблеми, оскільки він достатньо передбачуваний, і школи мають методичні напрацювання для запобігання, уникнення чи вирішення цих ситуацій.

5.1.2. Проблеми поведінкового характеру

У зв'язку із прибуттям нових дітей в українські школи закордоння респонденти відзначили, що з'явилися проблеми поведінкового характеру. Йдеться про так званий булінг з боку українських новоприбулих дітей. Цей новий виклик для українських суботніх та недільних шкіл також створює проблеми у навчанні, конфліктні ситуації між дітьми, особливо якщо є інклюзивні діти.

Як приклад, опис ситуації власне з інклюзивними дітьми: *«Проблеми є з дітьми. Наприклад, діти в одному приміщенні з двох різних класів. Оцеї от наш підліток, з яким маємо проблеми, і з його матю, він обирає слабких і зазвичай оцих от, у яких проблеми з розвитком, і він їх зачіпає, дражнить до того, що вони починають вибухати. Це дуже неприємно: дивитися, як вибухає дитина з аутизмом або з ADHD, вони поводяться дуже голосно, і він тоді їх б'є. Причому зупинити важко, він не б'є вчителів, але він огризається. А мама його підтримує»* (директорка школи, Велика Британія).

Булінг або ж цькування – проблема, з якою мають справу у багатьох освітніх закладах не лише в Україні, а й у світі в цілому. В Україні рівень булінгу серед дітей і до повномасштабного вторгнення, і в цілому до початку війни був достатньо високим у зв'язку з різними причинами, а з початком війни ця проблема отримала ще більший вияв. В одному зі звітів Українського інституту дослідження екстремізму автори ще у 2017 році зазначали, що Україна «перебуває фактично в лідерах рейтингів за виявом булінгу» [26]. Війна в цілому є додатковим фактором, що провокує це явище. «Українське суспільство останні роки живе в умовах війни та популяризації насильницьких методів вирішення проблем. Більш того – активно насаджується гіперполяризація. Опоненти всередині суспільства перетворюються на ворогів. Люди обирають між «зрадою» та «перемогою». І ця мова ворожнечі в українському суспільстві проєктується на дітей. Діти не бачать прикладу ефективного компромісу, дієвості мови діалогу та толерантного ставлення до «інших». Зрештою, таку модель поведінки вони переносять на однолітків, особливо тих, що відрізняються» [26].

Дослідження діаспорних шкіл також засвідчило, що причиною булінгу з боку новоприбулих дітей могли бути пережиті обставини війни та окупації, тобто травма війни спричинила проблеми поведінкового характеру. Ось як розповіла одна з респонденток про цей аспект проблем:

«Випадки є, непоодинокі, на жаль. У нас в Кракові в 6 класі є хлопчик, який спочатку навчався в польській школі, але там він був жертвою булінгу, дуже потерпав від однокласників. Подали документи на вступ до нашої школи. І так вийшло, що

серед українських дітей він сам став тією дитиною, яка булить інших. Але в нього дуже травматичний досвід. Вони з Нової Каховки, і батьки його закопували в землю, щоб сховати, йому 14 років, щоб сховати його від окупантів. Тому проблема психологічного характеру дуже велика у цього хлопчика. І весь клас потерпає. І таких випадків є кілька в різних містах. З причини перенесених травм може бути така поведінка шкідлива. І для самої дитини шкідлива, і для оточення, на жаль. І деколи для вчителя» (керівниця комунікацій, Польща).

Частина респондентів узагальнено відзначала у новоприбулих дітей комплекс проблем поведінкового характеру, які нехарактерні для місцевих шкіл: *«група дітей, які приїхали з України, вони відрізняються суттєво поведінкою від дітей, які навчаються в Німеччині. Це стосується підтримання дисципліни, поведінки, взаємоповаги. Багато дітей, які приїхали, – це просто шок для німецьких дітей наших. Ми мусимо дуже багато це виховувати і робити виховних моментів. Діти, які приїхали з України, вони приїхали з якимсь свого контексту українських шкіл, в яких вони були. Це дуже різний контекст» (директорка школи, психологиня і психотерапевтка, Німеччина).*

Дослідження засвідчило, що проблеми поведінкового характеру – як виклик після повномасштабного вторгнення – стали неочікуваними для учителів суботніх та недільних шкіл і потребують пошуку шляхів вирішення у співпраці дітей, батьків, учителів і психологів.

5.1.3. Інклюзивність

У процесі дослідження під час обговорення блоку проблем психологічного характеру частина респондентів відзначили, що складним для розв'язання в діаспорних школах викликом повномасштабного вторгнення стало навчання дітей з особливими потребами, з розладами нервової регуляції (розлади спектру аутизму, гіперактивність). Оскільки не всі українські школи були готові працювати з такими дітьми, тобто не мали асистентів чи їхні педагоги не були відповідно підготовлені, то, як зазначають респонденти, частина новоприбулих дітей з особливими потребами не отримали можливостей навчатися в українській суботній чи недільній школі.

0

«Дуже багато дітей приїхало з особливими потребами теж. І вони виходять тоді поза суботніми школами, якщо школа не має концепту інклюзиву» (директорка школи, психологиня, Німеччина).

«У нас є, наприклад, дуже велика кількість дітей, які приїхали, вони мають об'єктивно РДУГ, розлади гіперактивності, і вчителі не всі приготівлені до роботи з інклюзією в початковій і середній школі» (директорка школи, психологиня і психотерапевтка, Німеччина).

Окремі респонденти оцінювали кількість дітей з розладами нервової регуляції як приблизно 20% від загальної кількості.

Частина шкіл, за інформацією респондентів, зробила певні кроки для того, аби створити умови для навчання дітей із особливими потребами у їхніх суботніх чи недільних школах. Однак ця робота не має системного послідовного характеру. До прикладу, в одному з випадків школа підготувала фахівців для роботи з дітьми дошкільного віку – і одна група дітей пройшла цей етап з відповідним супроводом. Проте на наступному етапі початкової школи ця група вже не матиме потрібних умов для навчання. Ось як про це розповідають респонденти:

«Ми цільово набрали дітей (дошкільнят), які мали РДУГ, розлади аутистичного спектру, з метою дати їм підтримку. Вони не мали місць в садочках, вони не мали ніяких поставлених діагнозів. У нас був персонал, і ми взяли дітей, які мали 4–6 років, і з ними працювали 2 роки. Але зараз в нас буде прірва, вони мали би піти в перший клас, а наші школи і наш персонал не є готові, щоб в класі була дитина з особливими потребами» (директорка школи, психологиня і психотерапевтка, Німеччина).

Хоча у цьому випадку школі не вдалося продовжити роботу з дітьми з особливими потребами у шкільному віці, все ж організація такої роботи у дошкільлі – вагомий і складний крок.

Інший аспект проблематики навчання дітей з особливими потребами у суботніх і недільних школах за кордоном (поряд із неготовністю школи), який виявило дослідження, – це невизнання проблеми у дитини з боку батьків, її

приховування, відмова від обстежень і встановлення точного діагнозу. Дуже часто перешкодою до обстежень була позиція батьків, а не відсутність таких можливостей у країні перебування. Так батьки створюють додаткові проблеми викладачам, а також не сприяють ефективному навчанню дітей. Прикладом опису цієї проблеми є висловлювання одної з респонденток.

«Діти, які мають певні діагностовані або не діагностовані обмеження (ви розумієте про що йдеться, наприклад, спектр аутизму, чи інші такі особливості), тобто діти з особливими потребами, отут була найбільша трудність.<...> Часом батьки не мають поняття, що такі в мене є, але це відходить від норми, це не є щось, що повинно бути, і це посилюється. У мене особисто в класі був такий хлопчик, котрого мама не хотіла обстежувати, бо були і психологічні, і педагогічні поради відкриті, там де можна було без черги. Бо часом польські діти чекають по півроку, щоб прийти до психолога, педагога і діагностувати, в чому це трудність в навчанні, чи це є дисортографія, чи це є дислексія, чи це є що, чому йому так трудно. І були відкриті ці поради, були українські, україномовні, працевлаштовані психологи, які могли провести такий діагноз і потім на підставі того створити відповідну програму, як із цього вийти, як це зменшити. Але переконати батьків, які вважають, що все добре, це просто часом нереально» (учителька-координаторка, Польща).

Діти з інклюзією також, за свідченнями респондентів, стають жертвами булінгу чи інших конфліктних ситуацій. Про один із таких випадків ми згадували вище, аналізуючи проблеми поведінкового характеру.

Отож, діти з особливими потребами, які опинилися за кордоном внаслідок повномасштабного вторгнення і потребували навчання у суботніх і недільних школах, стали ще одним неочікуваним викликом для шкіл і вчителів. Вирішення цієї проблеми безпосередньо пов'язане з компетентністю та досвідом учителів працювати з такими дітьми, з роботою асистентів учителя, із співпрацею батьків, учителів та психологів.

5.2. Проблеми, зумовлені переїздом (еміграцією)

Частина психологічних проблем, які спостерігали в новоприбулих дітей, безпосередньо пов'язані з переїздом, втечею від війни та перебуванням у новій

країні. Ці моменти стосувалися вже не лише дітей з окупованих чи прифронтових територій, але й тих, які приїхали з відносно спокійніших регіонів України. Для всіх дітей непідготовлений, у більшості непланований, переїзд, підсилений раптовістю ситуації, став серйозним викликом.

5.2.1. Переїзд в іншу країну, різка зміна місця перебування, відсутність середовища у новій країні

Дослідження підтвердило, що переїзд зумовив раптову зміну середовища, і спричинив стрес навіть для дітей, які не пережили обстрілів чи бойових дій. Респонденти описують цю ситуацію таким чином:

«Спочатку це був шок для всіх, хоча деякі діти, можливо, не пережили бомбардування, але вони пережили раптову зміну ситуації в родині. Вони покинули своїх друзів, покинули свій дім, своє місто, і вони поїхали в чужу країну» (директорка школи, Велика Британія).

Пережитий стрес від різкої зміни місця проживання підсилило перебування в іншомовному середовищі у загальноосвітніх школах. У зв'язку з цим українська суботня чи недільна школа стала одним із чинників адаптації, допомоги у психологічній стабілізації дітей.

«Не всі діти знали англійську мову, деякі страждали в англійських школах, бо там багато українців не було. І через це вони цінували українську школу більше, тому що тут вони якраз з тими дітьми, яких вони знають, розуміють і дорослих, і дітей. І тому ми стали для них оцим безпечним осередком, в якому вони хоч і не ідеальні, не супер дисципліновані, але знайшли себе» (директорка школи, Велика Британія).

Переїзд, який був порятунком від війни, обстрілів, окупації, став ще одним стресогенним чинником і зумовив нові психологічні проблеми. Українські суботні та недільні школи подекуди вирішили ці проблеми як місця із близьким до рідного середовищем.

5.2.2. Невизначеність ситуації

Ще однією ланкою у ланцюжку проблем, зумовлених переїздом та війною, стала невизначеність сімей у таких питаннях: яка тривалість переїзду, чи можливе повернення, коли воно можливе. Особливо гостро цей момент був відчутний на початку після переїзду. Все це впливало на дітей, їхнє ставлення до навчання, мотивацію до навчання, розуміння перспектив. Ось як розповідає про ці відчуття одна із респонденток:

«От ми через тиждень пакуємо валізи і їдемо. Тобто, на початку було важко, коли ці діти і батьки не знали, чи вони тут на тиждень, чи на місяць, чи що тут буде відбуватися, чи як буде відбуватися. Були постійні пертурбації» (координаторка школи, Чехія).

Деякі респонденти визначали цю проблему як одну із найскладніших для новоприбулих дітей.

«Основна біда українських дітей вже в польських школах – це брак мотивації через брак перспективи. Вони, як і їхні батьки, не знають, де вони будуть. Спочатку говорили, що це до навчального року, березень, ми до червня, потім ще один навчальний рік, ще один навчальний рік. І от ця така розтягнута невизначеність. Діти спочатку були впевнені, що кілька місяців – і ми повернемося. От хтось нам тут обіцяв, що ми будемо на травневі вже в Криму. Це ж було, спочатку 2–3 тижні, потім на травневі в Криму. Ну це ж трансливали ніби офіційні особи. Відповідно, це просто відбивалося на поведінку і розмови батьків, і на дітей. Діти очікували, що ось-ось вернуться, вернуться, вернуться. А як я не вернусь і буду тут ще 2–3 місяці, це, насправді, важко. Вони не можуть вирішити, де вони будуть. Чи вони вертаються в Україну, чи вони поїдуть, скажімо, в Німеччину. І це просто вбиває будь-яку мотивацію у абсолютної більшості дітей. Є діти, які сказали собі так, що я навіть тут вчуся, я буду робити це добре, намагатись робити це добре. Але таких є одиниці» (директор школи, Польща).

За два роки війни для більшості сімей, окрім тих, які вирішили повернутися, незважаючи на продовження війни, стало зрозуміло, що переїзд буде тривалим. Отож, невизначеність як психологічна проблема була тимчасовою і стосувалася лише першого року повномасштабного вторгнення.

5.2.3. Протестні настрої підлітків

Значна частина респондентів акцентували на проблемах з дітьми підліткового віку, які виявляли спротив, бунт, протест проти навчання чи будь-якої іншої діяльності у зв'язку із переїздом.

«Далі проблема ще серед підлітків, що вони хочуть додому. Вони хочуть додому, вони протестують, вони нічого не хочуть вчити. Спочатку їх було більше, зараз вже трошечки менше, але все одно вони протестують. Якщо раніше вони хотіли десь поїхати від мами з батьком, кудись там, ось зараз вони хочуть просто додому. <...> І батьки приходять, і вчителі розказували, що протестують, не хочуть нічого робити, ні вчитися, нічого не роблять, абсолютно, кажуть, що хочуть додому» (вчителька, Німеччина).

Як правило, у такій ситуації підлітки звинувачують у переїзді, втраті середовища матерів, чим також спричинюють їхній складний психологічний стан. Про це згадує інша респондентка:

«І мама взагалі тоді просто в жахливому емоційному стані, тому що, якщо чоловік на фронті, а вона тут з дітьми, на неї тиск здійснюється, треба на курси ходити, квартиру знайти, роботу шукати. Дітям у школі некомфортно, а це діти звинувачують, що вона зробила найгірше, що можна було зробити, це просто жахливий емоційний стан» (директорка школи, Німеччина).

Проблема з підлітками постала у зв'язку з переїздом та втратою середовища перед багатьма сім'ями та, відповідно, перед школами. Респонденти у таких ситуаціях порівнюють адаптацію дітей молодшого шкільного віку і підлітків, відзначаючи швидше і простіше звикання молодших дітей.

«Якщо йдеться про таку загальну адаптацію, мені здається, що тут була трудність, особливо з підлітками, які були вирвані зі свого середовища. Бо маленькі то швидше (адаптувалися – Г. Т.), але підлітки – це для них була страшна зміна, дуже часто можна побачити такий опір. І власне – це не брак мотивації, це просто була форма протесту, що їх забрали і привезли сюди, і вони не хочуть, вони будуть повертатися. Важко було. Я завжди казала, ну добре, будеш, ніхто тобі не заборонить, тільки зараз ти є тут, і тепер треба щось з тим робити, і тепер треба прожити якийсь час, період твого життя» (вчителька-координаторка, Польща).

Кризові періоди підліткового віку разом із переїздом через повномасштабне вторгнення не минули непомітно, а, навпаки, зумовили додаткові складні наслідки: повну демотивацію до навчання підлітків та збільшення відчуття провини чи його появу в матерів.

5.2.4. Вплив відсутності батьків на поведінку дітей

Респонденти назвали ще одну проблему психологічного характеру, коли дитина приїжджає без батьків, а з бабусею чи дідусем, старшим братом чи сестрою або лише з мамою без батька. До прикладу, випадок з дівчинкою, яка приїхала лише з бабусею. Ця дитина (йдеться про молодший шкільний вік) не змогла адаптуватися, була постійна реакція плачем, пізніше її забрали батьки назад.

«Проблеми психологічні були пов'язані з тим, що діти приїхали з мамою, а батько там залишився. Інколи були проблеми, що мама чи тато не можуть приїхати, тому відправили зі старшим братом, сестрою, бабусею, дідусем. Це взагалі були проблеми з дітьми початкової школи. Просто я знаю, що в одній школі таке було. Мама, тато в Харкові, вони не можуть покинути, я не знаю, де вони працювали, і вони відправили з бабусею. Дитина ні до школи, ні до чого не хотіла, тобто вона постійно плакала і все. Тоді якось мама мала можливість приїхати і забрати цю дитину» (вчителька, Німеччина).

Стосунки між батьками, відсутність батька, окреме життя теж впливають на дітей емоційно негативно: «якщо тато в Україні, а дитина з мамою тут два роки, то там починаються вже, я так розумію, між батьками якісь проблеми, і тоді ці діти

дуже...ну, важко їм, важко їм зрозуміти, де вони знаходяться. Дуже багато залежить від батьків» (координаторка школи, Чехія).

Батьки, які мали б забезпечувати фундаментальні основи безпеки для дітей, опинившись у складній ситуації через неможливість спільного проживання з дітьми чи особисті проблеми, доповнили комплекс чинників, які зумовили психологічні проблеми у новоприбулих у суботні та недільні школи учнів.

5.3. Психологічні проблеми, пов'язані з травмою війни

Вагома частина психологічних проблем безпосередньо пов'язані з травмою війни. У результаті спілкування з учителями ми з'ясували, що травму війни і, відповідно, наслідки цих подій відчули як всі діти (опосередковано чи безпосередньо), так і батьки. Травму війни учителі спостерігали як у новоприбулих дітей, так і в тих учнів, які вже навчалися раніше у суботніх та недільних школах, через емоції батьків, новини. Це явище психологи називають травмою свідка [27], коли людина спостерігає за трагічними подіями з екрану, але фізіологічно і психологічно відчуває їх реально. Цей момент, зокрема, зауважили педагоги українських шкіл у Великій Британії.

«Післявоєнну травму мають всі, і ті, що тут народилися, так само. Бо, зрештою, вони зчитують емоції своїх батьків, а в батьків це дійсно була глибока емоційна травма, і багато хто з нас тут і на антидепресантах сидів, і отримали діагноз – синдром вижилого, і відповідне психотерапевтичне лікування» (директорка школи, Велика Британія).

У деяких школах про травму війни дітей (опосередковано, через емоційний стан батьків) зрозуміли досить швидко, ще навіть до приїзду таких дітей з України.

«Ще навіть до приїзду перших дітей з України ми мусили в класі з тими нашими 15 дітьми проговорити це, тому що це було настільки болюче питання, настільки сильне. Я бачила, наскільки батьків трусило, фізично трусило, і навіть якщо батьки не говорили з дітьми або не передавали цю інформацію, діти там не чули нічого з новин, діти не розуміють, що відбувається, діти відчувають

цей емоційний фон, вони відчувають, що батькам погано» (директорка школи, Велика Британія).

Більше проявів травми війни у дітей спостерігають у загальноосвітніх закладах, де учні проводять більше часу. У суботніх та недільних школах діти проводять менше часу, і тут в них є більш сприятливе і комфортне середовище. Відповідно про вияви травмування вчителі знають здебільшого з індивідуального приватного спілкування чи через інші опосередковані ознаки. Наприклад, в одній зі шкіл учителька дізналася про травмування опосередковано. Дітей зі школи хотіли залучити до акції пам'яті за загиблими українськими дітьми. Учителька зробила опитування батьків із цього приводу – і виявилось, що діти досі переживають травму війни та працюють із психологами. Відповідь батьків:

«Моя дитина до цього не готова, тому що ми працюємо з психологом, моя дитина має проблеми з цим, я не хочу її травмувати» (керівниця школи, Німеччина).

Учителька підсумувала цю ситуацію таким чином:

«Бо це, практично, не проблема, а це є реальність, це така наша жорстока реальність, де ми не скриваємо, що ми з дітьми працюємо з психологами, що діти мають ще оцю травму і вони бояться» (керівниця школи, Німеччина).

Дослідження аспекту травми війни підтвердило значне поширення цього явища серед новоприбулих дітей. Проте це травмування було характерним також і для дітей та батьків, які вже раніше проживали у країнах Європи. Тобто в цілому, як ми з'ясували, травма війни мала ширше охоплення аудиторії, ніж могло здаватися. Однак діагностування цієї травми викликало труднощі, наявність травмування могла проявитися непослідовно, у непередбачуваних і не до кінця прогнозованих ситуаціях. Отож, можна припустити наявність цих психологічних процесів (прямо чи опосередковано) майже в усіх українців.

5.3.1. Емоційні прояви

На основі свідчень респондентів, травма війни у дітей, які прибули у суботні та недільні школи, мала декілька проявів, які можемо узагальнити як

емоційні (психологічні) та фізіологічні. Ця проблема безпосередньо стосується дітей, які прибули з окупованих територій чи з територій поблизу бойових дій. Прояви травмування більше спостерігали на початку після переїзду. Станом на час проведення дослідження, тобто на другому році повномасштабної війни, респонденти відзначили, що емоційна ситуація стала стабільнішою.

На початку після приїзду респонденти спостерігали у дітей достатньо депресивні настрої та емоції унаслідок пережитих подій.

«Було таке, навіть діти казали: „А ми думали, що ми не виживемо, що нас там вб'ють“. <...> Вони не вірили, що з тої ситуації, з тих міст, де їх бомбили, де їх захопили орки, їм вдасться вирватися» (директорка школи, Іспанія).

Деякі респонденти звертали увагу також на підвищену емоційність новоприбулих дітей, особливо на початку.

«Знаєте, бо були спочатку такі вони, як би сказати, дуже емоційні, але зараз, я б сказала, що діти трошки такі врівноваженіші, трошки спокійніші, вже так більше колектив створюється, згуртованіші» (організаторка-координаторка, Чехія).

Наведемо ще одне висловлювання, яке яскраво ілюструє поведінку новоприбулих дітей: «Психологічно у нас були не такі вже серйозні ситуації, але що я помітила: <...> діти приїхали дуже перезбуджені, перезбуджені страшно. По-перше, вони постійно говорили, вони і дотепер такі трошечки заактивні, але вони вже заспокоїлися. Минулого року, це перший рік наш з ними, я заходила в клас, постійно там було дуже шумно, великий клас, дуже шумно. Один хлопець постійно стоїть і ходить. Я кажу: „Максиме, чого ти ходиш?“ Відповідає: „Пані, я не можу сидіти“. І вчителька каже, що він попише трошки, і йому треба встати або постояти, або походити» (директорка школи, Велика Британія).

Серед емоційних реакцій, які можна було спостерігати у дітей на початкових етапах після приїзду, респонденти також називали замкнутість і плач.

«На початку у нас були саме такі діти, які були в цих воєнних діях, – і вони це бачили. Деякі плакали, деякі реагували так: закривалися, тихенько собі сиділи, плакали. Це було на початку. <...> Зараз воно вже пішло. Це вже оця гострота цих почуттів, вона вже пішла. Зараз такого немає. На початку було» (вчителька, Іспанія).

Ще один аспект комплексу емоційних проявів, які спостерегли респонденти, – емоційні реакції, особливо у дітей старшого шкільного віку, виражені сумом, плачем при згадці чи обговоренні подій в Україні.

«... старшим на початку було складніше. Знаю, що вчителі казали, що якщо щось таке зайшлося за Україну, то могли старші дівчатка просто поплакати. Зараз цього вже немає. Я бачу, що вони всі з цим навчилися жити, і ніяких таких проблем немає» (координаторка школи, Німеччина).

Болісну емоційну реакцію респонденти зауважували найчастіше тоді, коли обговорення чи згадка стосувалися регіонів, з яких приїхали діти.

«Є ситуація зі старшими дітьми, особливо, коли ми починаємо обговорювати, звідки вони, з яких вони міст. Деякі з них із Запорізької області, є діти з Харківської області, так, їм буває складно» (координаторка школи, Чехія).

Емоційна реакція на пережиті події війни могла мати пролонгований характер з несподіваним виявом. Це твердження стосується дітей дошкільного віку. Під час дослідження виявили, що насправді травматичний досвід не зникає і може проявитися в неочікуваних ситуаціях.

«Діти прийшли після літніх канікул, і вона (вчителька – Г. Т.) їх питала, як вони провели літні канікули. Ну як би банальна тема. <...> І вони як почали розповідати, як вони втікали від війни. Це вже вони два роки тут живуть, їм зараз 5–6 років, відповідно тоді їм було 3–4 роки, вони два роки оце все в собі тримали. А тут вони починають всі одна перед одну розказувати. А вона сама від тої війни втікала і це все пережила. І вона настільки розгубилася, що навіть не знала, чи їх

зупиняти, чи їм дати висловитися, і як це все перевести в позитивне русло, тобто вона якось була психологічно не готова, бо вона якби розуміла, що вони вже всі адаптувалися, але травми, то вони всередині сидять, поки їх не випрацюєш. От така була історія» (директорка школи, Німеччина).

Описані вище ситуації відображають комплекс висловлених емоцій. Попри них дослідження виявило також страх чи заборону у дітей переживати позитивні емоції. Одна із респонденток помітила проблему, коли діти встановлювали собі заборону на радість або на моменти, які можуть викликати радісні емоції у зв'язку з війною:

«Але були моменти, особливо перший рік, коли, наприклад, урок музики, умовно кажучи, діти обирають, яку пісню наступну співати, – і дитина каже, що оця пісня дуже жвава, дуже оптимістична, дуже позитивна, я не думаю, що зараз нам на часі таку пісню співати. Тобто цей момент дуже боляче різонув, якщо чесно. Дитина себе обмежує у своєму дитинстві, вона вже розуміє, що це не є правильно. Я не можу собі дозволити бути щасливою, насолоджуватися життям – оцей момент був очевидний» (директорка школи, Велика Британія).

Щодо реагування на звуки, які можуть нагадувати про війну, респонденти відзначили, що особливо через два роки війни вже яскравої реакції не помітно, оскільки діти адаптувалися до ситуації. Реакції були на початку, радше їх можна було прослідкувати у загальноосвітніх навчальних закладах або поза шкільним навчанням, хоча узагальнено про цю проблему говорять і у зв'язку з навчанням у суботніх і недільних школах.

На початку, після приїзду, одна із респонденток згадує про реагування дітей навіть на звуки від падіння якогось предмету чи на звичні для школи у мирний час дзвінки.

«І були такі ситуації, що як щось так гупнуло у школі, чи взагалі дзвінки у нас якісь такі голосні, то були такі на початку моменти, що діти взагалі... І нова ситуація, і це пережиття війни, то було дуже важко на початку. Але всі були досить обережні, якщо це є вчителі, всі це розуміли, і цей етап, цей момент якось перейшли» (вчителька, Польща).

Поодинокі, але все ж наявні випадки, коли діти реагують страхом навіть на характерний для дитячої аудиторії шум: *«дівчинка в першому класі, вони з Сумської області, і також перші дні десь перебували в підвалах, і вона настільки це до сих пір боїться, коли діти голосно починають бавитися, кричати, в неї ляк страшний. Боїться, коли там вчителів треба піти зробити копії на хвилину. Вона біжить, хапає за руку: „Не залишайте, не залишайте...”»* (директорка школи, Іспанія).

Травму війни та емоційний прояв реакції страху респонденти також спостерігали в інших ситуаціях: під час тренувальних сирен, салютів з нагоди певних подій, появи військової техніки чи людей у військовій формі.

«На самому початку масштабного вторгнення, отам березень, квітень, це вже, як би, суто досвід з польської школи. Справді, такі випадки були. Одна з шкіл, в якій я працюю, вона розташована біля військового госпіталю. І там, в принципі, можна побачити частіше людей у формі, у військовій формі – це дітей лякало. Окрім того, там є підрозділ медичної авіації. Туди гелікоптери доставляють, ну, очевидно, хто це потребує. І от конкретно з моєї школи приклад, коли дитина вночі почула цей гелікоптер. Старший хлопчик, значить, прокинувся, розбудив меншого брата – і вони сховалися в туалеті. Ну, це був от березень, квітень, травень» (директор школи, Польща).

Респонденти також спостерігали емоційну реакцію, яка проявлялася страхом на сирени чи салюти, що могли бути пов'язані з певними історичними датами, меморативною практикою або ж тренуванням систем оповіщення. І хоча вчителі, як правило, готували дітей до планових звуків, все ж реакція була.

«І от я тут 8 років, я вже тут 11 років живу, і от 1 серпня о 17-й годині в усій Польщі включаються сирени, всі машини стають, і це їхній прояв, ну, якби така хвилинка пам'яті. Окрім того, після лютого 22-го року раптом Польща теж почала перевіряти ці свої системи оповіщення, підвали. <...> І оці-от сирени, сирени теж з інших приводів – там було це таких пару свят, коли можуть звучати сирени (саме як меморативна практика), це дітей лякало. <...> Державні свята, от там, значить,

11 листопада теж бувають, як є військовий парад, теж стріляють там ці гармати. Теж дітей ми попереджували, та була така реакція. <...> Тобто там, де пов'язано з літаками, з військовими, з технікою, з вибухами, з сиренами, діти справді мали такі проблеми. І очевидно, мають їх надалі» (директор школи, Польща).

Навіть за умов попередження про приготування до можливого тренування системи оповіщення, діти все ж боялися і відповідно діяли, неначе сирена і загроза справжні.

«І ось це перший час діти боялися, коли десь вони чули – вони ховалися, тікали» (викладачка, Німеччина).

В одній зі шкіл, у зв'язку із запобіганням реакції на сирену, прийняли рішення деякий час не проводити тренувань з пожежної безпеки.

«<...> діти, які постраждали від прямого впливу війни, у них була реакція на звуки. Ми не могли зробити тренувальних евакуацій пожежних, ми мусили перейти на дзвоник, ну ми багато чого мусили адаптувати» (директорка школи, Велика Британія).

Отже, спектр емоційних проявів травми війни представлений теж достатньо широко: страх, сум, плач, різкий переляк, замкнутість, підвищена емоційність, стримування позитивних емоцій. Серед чинників, які зумовлювали виникнення цих реакцій: пережиття війни (обстрілів, окупації, переховування), тренувальні сирени, сирени як меморативна практика, салюти, шкільний дзвоник, будь-який шум, військова техніка чи люди у військовій формі, спогади про Україну, про конкретні регіони і навіть радісна весела музика.

5.3.2. Фізіологічні прояви/наслідки

Фізіологічні прояви чи наслідки як результат травми війни не мали безпосереднього зв'язку з навчальним процесом у суботніх чи недільних школах. Однак респонденти дізнавалися про такі проблеми із приватного спілкування з батьками. Цю інформацію не можна вважати достатньо повною, та все ж вона є свідченням існування проблеми як такої і підставою за потреби проводити глибші та більш інформативні дослідження.

Під час цього дослідження вдалося з'ясувати, що внаслідок пережитих подій війни (обстрілів, переховувань), стресу від переїзду, розлуки з рідними, деякі діти починали хворіти, мали серйозні порушення сну і навіть на деякий час втрачали здатність говорити.

Подаємо декілька прикладів як свідчення отриманих фізіологічних наслідків у дітей внаслідок травми війни. В одному з випадків дитина захворіла на складну форму діабету.

«Дитина має дуже скomпліковану цю хворобу, вона має завищений цукор чи занижений, і є такі скоки <...>. Він може мати, не знаю, десь о 10 вранці – 300 цукор, а за 5 годин – 40. І треба інсулін. І це на тлі стресу, бо він почав мліти» (вчителька, Польща).

В іншому випадку респондентка розповідає про тривале порушення сну у дітей дошкільного і молодшого шкільного віку внаслідок пережитих подій війни:

«Я з одною з мам потоваришувала. Хлопчики 4 років і 6 років, вона каже, що вони просто вночі прокидалися і просили, щоб їх не вбивали. Вона каже, це тривало місяць-два, і вона ходила до німецьких лікарів. Їй німецькі психологи не могли допомогти, бо діти не розмовляють німецькою, вона не розмовляє німецькою. І вона це якось отак, скажімо, сама» (головна координаторка школи, Німеччина).

Ще декілька висловлювань підтверджують проблеми з мовленням у дітей – аж до повної втрати мовлення на деякий час внаслідок травми війни. До прикладу:

«У мене в класі були дітки, пам'ятаю, хлопчик, який приїхав, і він малював хрести. Це було настільки страшно, це дітки початкової школи. Дівчинка була, яка зовсім не розмовляла, яка одержала такий стрес при переїзді, яка не говорила» (директорка школи, Іспанія).

Деякі респонденти помітили значне поширення цього явища:

«Дітки, які приїхали, вони настільки замикаються, що перестають говорити навіть українською мовою. <...> Взагалі говорити перестають. Є такі дітки. І то можна так нарахувати от тих випадків, що я знаю, – це може навіть і до 20. Це дуже серйозно» (директорка школи, Іспанія).

Фізіологічні прояви травми війни виявились найскладнішим наслідком. Зафіксовані випадки серйозних форм діабету, порушень сну, втрати мовлення.

5.4. Психологічна допомога, психологічний супровід

Кожна школа вирішує проблеми психологічного характеру по-різному. На основі інформації, отриманої від респондентів, виокремлюємо декілька варіантів: 1) запровадження посади психолога чи психологів у штат школи (цей фахівець надає консультації дітям, батькам і вчителям, проводить тренінги чи інші заходи психологічної діагностики та допомоги); 2) впровадження психології як навчального предмета у програму школи, гуртки у цьому напрямі; 3) звернення до психологів (часто україномовних) в інших організаціях. Неодноразово вчителі зазначали, особливо щодо новоприбулих дітей, що батьки шукають україномовних психологів, які працюють онлайн, часто це були психологи з України, які також переживають цю війну.

Якщо у колективі школи працює психолог, його робота спрямована переважно на роботу з дітьми, батьками та вчителями. Дослідження показало, що у частині шкіл є посада психолога, який, як правило, має визначений час для консультування. Деякі школи покладають на роботу психолога більш глобальну місію: створення комфортного середовища із застосуванням інноваційного підходу.

«Інноваційний підхід до дітей. Ми цю ідею підхопили. Чому? Тому що вона мені також імпонує, тому що це також моя ідея. Як психолог я бачу, що головне, щоб людина взагалі була щаслива. Коли вона щаслива? Тоді, коли вона задоволена, коли її життя влаштовує. І наш підхід в нашій школі – це зробити таке середовище для дітей, щоб вони себе відчували тут розкутими, щасливими, задоволеними, почутими, прийнятими. <...> Навіть батьки мені кажуть, ну ваша школа, вона відрізняється, вона відрізняється. Тобто всі батьки вже відчують оце середовище, що ми тут робимо з таким серцем, з любов'ю, знаєте, новий підхід. У нас завжди фонтан ідей...» (вчителька, Іспанія).

Особливістю роботи психологів після повномасштабного вторгнення (можливо, як ніколи раніше) була підтримка матерів новоприбулих дітей. Респонденти згадують про цю роботу так: *«Ми працювали паралельно. Тобто, в той момент, коли дитина була на навчанні, я проводила групи терапевтичні для жінок. Мама мала можливість взяти участь у цій програмі, щоби зменшити рівень стресу і бути стабільною сама, щоб у такий спосіб її дитина могла бути стабільною. Бо в інший спосіб ці мами не мали змоги <...> і навіть не мали можливості скористатися з таких програм»* (директорка школи, психолог і психотерапевт, Німеччина).

Дуже часто такі тренінги для матерів були спрямовані на подолання стану тривожності в цих жінок.

«Психолог працює з мамами і з жінками, які потребують або хочуть якимось свій психологічний стан вирівняти, вирівняти оцю тривожність, що залишається в них» (керівниця школи, Іспанія).

Праця психологів у деяких українських суботніх та недільних школах спрямована також на створення середовища вчителів, компетентного для роботи в умовах травми війни. Респонденти обґрунтовують цей напрям роботи як необхідний у зв'язку із недостатньою кількістю психологів.

«Забезпечити усіх психологами ми не зможемо, але ми зможемо натренувати середовище, стати підтримкою тим, хто цього потребує, у кого є потреба справитися з травмою. І ми багато тренінгів провели для наших працівників. І так само працюємо з нашими працівниками, тому що, як я казала, 87% з них є ті, які самі постраждали від війни. То робота і в тому напрямі повинна вестися, тому що вони самі страждають від травми. Тобто в цілому сама шкільна громада повинна була стати таким nurturing environment, підтримки одне одного» (директорка школи, Велика Британія).

Частина шкіл намагалися підготувати вчителів перед початком роботи з дітьми, які потенційно зазнали травми війни, і зрозуміли у ході роботи, що вона

має відбуватися періодично. Одноразового навчання недостатньо у випадку, коли війна триває.

«Перед тим, як ми розпочали навчання з учнями, я одну психологиню попросила попрацювати з вчительками і провести їм такий курс, як працювати з такими дітьми. Про що говорити, про що не говорити, як реагувати, щоб вони хоч якось були готові. Я розуміла, що це зовсім інша ситуація, і потрібно їх якось підготувати. Але я бачу, що це треба ще час від часу далі так проводити, бо це, що було на початку, це було добре. Але тепер йде рефлексія далі, і, скажімо, багатьох доганяє це все, бо це все тамували в собі, і поки не випрацюєш, воно так просто не щезне» (директорка школи, Німеччина).

Респондентка однієї зі шкіл зазначила, що вони мають розроблені спеціальні правила поведінки у різних ситуаціях.

«Бо в нас повно всяких полісів прописано, таких, як має мати державна школа, хоча ми всього лише волонтерська організація. І в нас є розписані поліси, що робити, в яких ситуаціях. У нас є Child Protection Policy, де розписано, що робити, якщо дитину ображають, якщо дитина ображає. У нас є правила і протоколи розписані, як нам треба поводитися» (директорка школи, Велика Британія).

Багато шкіл, які не мають психолога у штаті школи, все ж не залишили своїх учнів та й батьків без психологічного супроводу, організовуючи психологічні тренінги за допомогою інших організацій відповідного профілю. Про розуміння важливості психологічної допомоги зі слів респондентів:

«Це дуже важливо, тому що це нікуди не йде, це психологічна травма, і воно може проявлятися в різних виглядах, в різних форматах, і не завжди одразу. Тобто це потрібно просто знати, бути готовим, щоб цей симптом вловити, ідентифікувати його. Тим більше, що, на превеликий жаль, це знову ж таки контекст наш. По самому приїзді, звісно, у батьків в їхньому переліку пріоритетів були зовсім інші питання. Їм потрібні були роботи, всі інші речі. Тобто психологічний стан їхньої дитини, це було десь в самому кінці списку» (директорка школи, Велика Британія).

Дослідження засвідчило, що певну частину психологічного супроводу, психологічної підтримки дітей займає гурткова робота та впровадження психології як навчальної дисципліни у програму школи. Правда, психологія як навчальний предмет з'явилася лише в одній з українських суботніх і недільних шкіл для учнів старших класів. Це впровадження дало позитивні результати, оскільки предмет викликав зацікавлення в учнів, та вплинуло на покращення емоційного стану дітей: сприяло їхньому заспокоєнню, врівноваженню.

Більш поширеним явищем психологічного супроводу, діагностики психологічних проблем у суботніх та недільних школах стала гурткова робота. З метою емоційного розвантаження, запобігання психологічним проблемам та для психологічної допомоги у школах функціонують гуртки малювання, співу, танців, конструювання, ліплення з глини та ін. Вони призначені для усіх вікових категорій школярів і навіть (в окремих випадках) для батьків. Цю роботу респонденти кваліфікували як роботу з травмами або позначали одним терміном «травмотерапія».

«Тобто ціль була не тільки на вивчення української мови, але й те, що ми робили стабілізацію для родин, які приїхали. І всі методи, які ми використовували, тобто арт-терапія, глинотерапія і так далі. Зараз у нас є, наприклад, терапія тваринами. <...> У нас це є в концепті і програмі нашої школи» (директорка школи, психологиня і психотерапевтка, Німеччина).

Особливо актуальною для новоприбулих дітей молодшого шкільного чи дошкільного віку, за висловлюваннями респондентів, стала арт-терапія або малювання, де діти могли висловити на малюнку за допомогою фарб свої емоції. «Під час малювання змінюється суб'єктивне ставлення дитини до наявної проблеми, зменшується відчуття небезпеки і коригується самооцінка, самосприймання» [4].

Всі респонденти відзначали, що саме в цих дітей, зважаючи на їхні зображення та кольори фарб, які вони використовували, на початку були дуже депресивні малюнки.

«Ми старалися з самого початку цю психологічну допомогу давати. Це малювання фарбами. Спочатку були дуже страшні малюнки» (директорка школи, Німеччина).

Для підлітків арт-терапія не завжди працювала, як помітили респонденти, у зв'язку із цим у деяких школах запровадили гуртки театрального напрямку, які допомагають у творчо-музичній формі висловити емоції. Про цей досвід розповідає одна із респонденток: *« <...> якщо малюванням діти в початковій школі можуть вималювати свої емоції, то підлітки закриваються, і до них не можна достукатися. І ми вже пробуємо такими методами. З ними психолог казку писала. Вони понаписували казки – і там по казці або по малюнках видно, що в них відбувається всередині. І тоді можна вже зв'язатися з матюю і сказати, що ви знаєте, я би з вами хотіла поговорити, бо тут щось воно не зовсім добре. Так ми намагаємося допомогти підліткам і батькам вирішити різні оці проблеми, щоб трошки дітей психологічно втримати здоровими, поки це ще можна, щоб не було вже ніяких терапій. Дуже складна ситуація в цьому плані»* (директорка школи, Німеччина).

У частині шкіл у складі педагогічних колективів є учителі, які одночасно працюють за фахом учителя-предметника, а також мають освіту психолога або ж проходили тренінги з ментального здоров'я додатково.

Більшість шкіл прагне ввести у штат посаду психолога і знайти відповідного фахівця. Однак не завжди є на це можливості – фінансові, часові, організаційні.

Дуже часто ті школи, які ще не мають психологів, розуміють важливість та актуальність їхньої роботи. Мотивацією є складні та проблемні ситуації, особливо у зв'язку із поповненням дітьми, які приїхали після повномасштабного вторгнення. Як зазначають респонденти, у процесі спілкування з дітьми, особливо з тими, які пережили війну чи їхні батьки воюють, вчителі часто потребують певної психологічної підготовки.

« <...> Бувають інколи випадки, коли дійсно психологічно, якщо ти не психолог, то важко знайти відповідь на те чи інше питання чи на ту чи іншу реакцію, навіть дитини» (керівниця школи, Німеччина).

Респонденти відзначили потребу, якщо не у психологічній підготовці, то хоча б у можливості отримати професійну пораду.

«Тому що я дуже, я чесно кажу, я дуже хотіла, щоб в нас хтось був такий у штаті, до кого ми могли б підійти і зрозуміти, як порадитися, як дати відповідь на те чи інше питання» (керівниця школи, Німеччина).

У цілому школи відкриті щодо психологів, тому є випадки, коли цю нішу заповнюють психологи-волонтери. Це можуть бути, скажімо, мами, які є психологинями за фахом і приводять дітей до школи. Інколи вони пропонують свій час очікування використати для надання психологічної допомоги. У зв'язку з цим у частині шкіл робота психолога ситуативна, несистематична. Окрім ініціативи від матерів, є випадки інших пропозицій для роботи з дорослими.

Лише поодинокі школи не мають у колективі психолога, але й не планують змінювати цю ситуацію, оскільки не відчують такої потреби.

Навіть якщо у школі немає психолога, вчителі все ж намагаються в межах своєї компетентності проводити превентивну роботу: бесіди з батьками про обставини життя учнів, про пережиті ситуації тощо.

Щодо превентивної роботи на випередження травми війни, то у деяких школах вчителі застосовували правило, особливо у перший рік, не згадувати ні про війну, ні про ЗСУ. Вчителі працювали над тим, щоб створити максимально комфортне середовище. Один із керівників так формулював завдання вчителям:

«Одне з моїх прохань до викладачів було повністю заборонити будь-яку воєнну тему, забути за ЗСУ, забути за фронт, просто виключити, що там є війна. Для дорослих це виключати не потрібно, а для дітей ми просто прийняли це рішення, щоб їм тут трошечки намалювати, скажімо, казкове життя, наскільки це було можливо» (головна координаторка школи, Німеччина).

Проте доступ до послуг психолога в цілому, як відзначає більшість респондентів, якщо не у межах школи, наявний в інших організаціях чи онлайн. У загальноосвітніх школах країн перебування здебільшого є психологи, до яких можна звернутися.

Правда, у цьому випадку ефективній допомозі може перешкоджати мовний бар'єр. У зв'язку з цим після повномасштабного вторгнення у багатьох країнах почали створювати громадські організації, де працювали українські психологи.

Повномасштабне вторгнення великою мірою вплинуло на побудову психологічного супроводу в суботніх і недільних школах, оскільки з'явилися нові потреби та виклики. Зокрема новою стала потреба психологічного супроводу не лише дітей, але й батьків, особливо матерів. У вчителів виникла потреба здобуття психологічних компетенцій та навичок роботи в умовах травмування війною. Традиційні гуртки, які працювали у межах освітніх програм шкіл, розширили свою діяльність у напрямі травмотерапії. Водночас суботні та недільні школи виявили потребу у посаді штатного психолога, хоча раніше такої потреби гостро не відчували.

Розділ 6

ПРОБЛЕМА «РУССКОГО МІРА» ТА ПРОТИДІЯ ЇЙ В УКРАЇНСЬКИХ ШКОЛАХ ЄВРОПИ

Серед проблем, порушених у якісному соціологічному дослідженні «Українські суботні та недільні школи в Європі: відповіді на виклики війни», вагоме місце посідає блок питань про опір «руському міру» у державах проживання українських емігрантів (передусім в освітній сфері). Адже, як свідчать дані цієї наукової розвідки, російська агресія великою мірою стосується і українців у вигнанні, і суспільств, що їх прийняли. Здійснене опитування демонструє, що пропаганда шовіністичної ідеології «руського міра», з-поміж іншого, спрямована на розірвання єдності закордонних українців з Україною, особливо – дітей вимушених утікачів від війни.

6.1. Злочини «руського міра» в контексті освіти на тимчасово окупованих територіях України

Одна з провідних сфер ворожої до України політики рф – вплив на освіту. Так, із навалюю російських окупантів на українські землі Сходу та Півдня, до тамтешніх освітніх закладів (дитсадків і середніх шкіл насамперед) масово завезено насичені пропагандою «руського міра» підручники, посібники та інше навчально-методичне забезпечення. Зокрема згадані факти зафіксовано у звільнених від московського агресора у 2022 році районах Херсонщини та Харківщини. За спостереженнями експертів Центру громадянської просвіти «Альменда», «майже відразу після окупації частини української території пролунали численні заяви російської влади про те, що „денацифікацію” України варто починати із заміни шкільної програми та підручників на тимчасово окупованих росією територіях» [16]. Водночас, за даними українського підпілля, українські книжки ворог цілеспрямовано знищує [32].

Особливий акцент загарбники роблять на фальшуванні історії і відповідно пропаганді спотвореного бачення минулого в завезених із держави-агресора «підручниках». Тамтешнє міносвіти запроваджує збільшення годин на вивчення цього предмета, зокрема на тимчасово окупованих українських землях – з метою,

так би мовити, «виправити» «кілька поколінь із хибним розумінням історії» [32]. У такий спосіб, роблять висновок фахівці Центру національного спротиву (ЦНС), «росіяни продовжують свідому політику зміни ідентифікації українських дітей, що підпадає під визначення геноциду» [20].

Змістовому наповненню російських підручників, як зазначають дослідники з ЦГП «Альменда», притаманні «20 наративів, які впливають на свідомість людини» – і відтак виводити дітей з-під їхнього впливу дуже важко, бо ті «формують універсальну людину, яка повинна служити державі (російській – Н.Д.) зі зброєю в руках» [1]. До першої групи належить нав'язування так званої «величі росії», до другої – милітаризація, зокрема «обоготворення» влади. Окрім того, Валентина Потапова зауважує, що в проаналізованих підручниках з «історії росії» Україну позбавлено суб'єктности [1].

Ба більше, Денис Самигін зазначає, що в російських підручниках з історії, створених уже під час повномасштабної війни, культивують злочини сталінізму, а сучасну російську військову агресію проти України виправдовують низькопробними маніпулятивними тезами, що не відповідають дійсності. З-поміж іншого, школярам утовкмачують, що Україна – «ультранаціоналістична держава», вступ якої до НАТО спровокував би війну рф проти цілого Альянсу, а отже, почавши так звану «СВО», російські окупанти буцімто діяли наввипередки [21]. Водночас, додає дослідник, «українців підручник змальовує як націю, якої не існує», себто учням «нав'язують путінські (і, як зрозуміло бодай із джерел, проаналізованих у нашому матеріалі раніше, аж ніяк не винятково «путінські», а притаманні широкому колу російських еліт і суспільства загалом – Н.Д.) марення про те, що українці – це неправильні росіяни, а відтак їх потрібно виправляти» [21].

На жаль, на досі окупованих територіях України процес «промивання мізків» у розпалі. Зокрема, за повідомленнями ЦНС, «на окуповані території Херсонської області завезли партію російських книг із Рязані, більшість з яких є псевдоісторичними» [32]. Притому уроки української мови наразі не скасували,

аби продемонструвати, що її тут нібито не утискають, однак навчання цього предмета відбувається також за створеними в РФ підручниками [32].

На підставі здійснених інтерв'ю можемо констатувати, що, поряд із викраденням українських дітей безпосередньо з тимчасово окупованих територій України (як свідчать дані української влади, це, станом на червень 2024 року, близько 20 тис осіб [22]), росіяни, за словами респондентів дослідження, роблять це й на Заході. Так, у перші дні повномасштабної російсько-української війни, зокрема у ФРН та Великій Британії, новоприбулих дітей оманом забирали під власне крило тамтешні проросійські «освітні заклади».

6.2. Українські освітяни Європи в протидії «росському міру»

Рівень тиску, що його здійснюють представники російських діаспорних та проросійських організацій на українські громади за кордоном, залежить від ситуації в тій чи іншій державі, себто сприятливості/несприятливості середовища, у якому проживають вихідці з України. Дані нашого дослідження свідчать, що шальки терезів, де на одній – вплив «росського міра» зведено до мінімуму, а на другій – він надзвичайно потужний, можуть коливатися навіть у межах однієї країни. Себто рівень небезпеки, часом навіть кардинально, відрізняється, якщо аналізувати певні населені пункти та регіони зосібна.

Утім, стабільно багато «росського міра» та руйнівної діяльності росіян і москвофільських організацій спостерігаємо у Федеративній Республіці Німеччина. Найменше – у Республіці Польща. Залежно від регіону, рівень загрози змінюється від практично нульового до вкрай серйозного, у Сполученому Королівстві (Великій Британії), Чеській Республіці та Королівстві Іспанія.

Скажімо, на Британських островах найбільшу небезпеку, як вважають опитані українські освітяни, становлять росіяни у Лондоні. Водночас в інших містах вплив «росського міра» практично непомітний. Це, зокрема, стосується Манчестера, Редінга тощо. Освітяни пояснюють таку ситуацію нездатністю вихідців з РФ сформувати власну громаду в тому чи іншому регіоні Великої Британії. Себто вихідці

з держави-агресора нерідко не виявляють інтересу до збереження національної ідентичности, тому – навіть попри неодноразові спроби – не можуть заснувати потужних освітніх осередків на кшталт українських, чия історія сягає щонайменше середини 1940-х рр.

Але інша картина в англійській столиці, де мешкає чимало представників російської бізнесової та політичної еліти разом із дітьми. Там боротьбу проти «рускомірівських» наративів, як зазначають опитані освітяни, доводиться вести запекло. На щастя, від початку повномасштабної війни рф проти України, мережа українських шкіл вихідного дня сильно розгалужилася і станом на момент інтерв'ю охоплювала одразу 11 осередків.

В Іспанії ситуація, за спостереженнями респондентів, незагрозлива у Барселоні та Мурсії. Водночас респонденти припускають, що гірший стан справ може бути у Мадриді та на Середземноморському узбережжі, де, на їхню думку, чисельність російських іммігрантів вища.

Варто зазначити, що, згідно з доступними даними Національного інституту статистики Іспанії, станом на 1 січня 2013 року в Іспанії проживало 61 513 осіб російської національності, що становило 1,1% від загальної кількості іноземних резидентів – причому найбільше у Каталонії (це суперечить сучасній оцінці опитаних українців із цього регіону) та Валенсії [33]. За даними того самого джерела, українців в Іспанії мешкає більше – 89 351 особа (50 666 із них – жінки) [34].

У Чехії, як вважають респонденти, діяльність промосковських осередків відчутна у Брно та Празі, проте водночас практично непомітна вона в менших містах країни.

Оскільки Польща, разом із державами Балтії, частково заборонила в'їзд на власну територію громадянам РФ з туристичною Шенгенською візою [11], проблема «руського міра», на думку опитаних, у західного сусіда України не настільки критична. Хоча, як зазначають респонденти, тут може існувати інша небезпека – певні польські шовіністичні наративи, спрямовані проти України та українців.

Узагальнюючи відповіді респондентів, можемо виокремити 5 стрижневих викликів, що постають перед українськими школами Європи внаслідок діяльності

російських або/та проросійських організацій, і відповідно 5 розв'язків, які пропонують освітяни-українці Старого Світу:

1) виклик: частина українських дітей водночас відвідують чи відвідували українську та російську школи за кордоном;

відповідь: адміністратори та педагоги українських суботніх та недільних шкіл вдаються до просвітницької роботи серед дітей та їхніх батьків;

2) виклик: російські та проросійські заклади в Європі після 24 лютого 2022 року нерідко мімікрують під українські школи, відкривають так звані «українські класи»;

відповідь: українські освітяни викривають ці випадки, попереджають батьків і дітей про шахрайство таких установ, звертаються до правоохоронних органів та місцевої влади;

3) виклик: акредитованість російської мови як другої іноземної в освітніх системах європейських держав та брак такого визнання для української і надалі зумовлює певний приплив дітей з України до закладів з російською мовою навчання;

відповідь: українські освітяни та громади лобіюють інтеграцію української мови в освітні програми, апелюючи до зростання чисельності воєнних мігрантів з України; є успіхи;

4) виклик: російські та проросійські організації Європи систематично влаштовують заходи гуманітарного (допомогового) або культурницького характеру і залучають до них частину українських воєнних мігрантів із дітьми;

відповідь: українські школи та громади організують проукраїнські заходи на противагу;

5) виклик: російська пропаганда відчутна в певних навчальних дисциплінах загальноосвітніх шкіл Європи (історії, географії та ін.);

відповідь: українські освітяни звертаються до європейських колег, аби виправити ситуацію; проводять уроки правдивої історії України.

Пропонуємо поглянути на ситуацію детальніше в розрізі кожної з досліджуваних країн.

Іспанія. Респондентка з Барселони зазначає, що тут є діти-українці, які вчилися в тамтешній російській школі (і, що важливо, становили, за словами освітянки, близько 90% її учнівського складу), але з початком великої війни перейшли до української.

«У нас був вчитель іспанської, каталонської мови, білоруска. Вона працювала в російській школі і сказала, що коли почалася війна, ці школи закрилися, бо всі діти (а більшість з них – українці), які навчались в російській школі (тут, в Барселоні), пішли з цієї школи».

Інша опитана зі столиці Каталонії зауважила, що здебільшого росіяни «колотять воду» у «культурній площині». Йдеться, зокрема, про гастролі російських артистів. У цих ситуаціях українці зазвичай оперативно реагують, згуртовано протестуючи проти проведення відповідних заходів.

Респондентка з Мурсії зазначила, що московських шкіл там немає, а самі росіяни «сидять тихенько, бояться українців». Також навела приклад із побутового життя – ситуацію зі змішаним російсько-українським подружжям, коли батько та син (українці), втікши з петербурга й оселившись в Іспанії, впродовж певного часу навідувалися до української школи, утім більше до неї не ходять.

«Був ще дуже цікавий, надзвичайно цікавий випадок – це батько зі Львова, який проживав у Санкт-Петербурзі 20 років. Жінка в нього – росіянка. Хочу сказати москаліха, але не пасує. І він втікав з Росії. В Росії почалося цькування дитини. <...> Почалося цькування дитини, цькування його батька. І він втік з Росії через

білорусь, попов в Іспанію. І прийшов до нашої школи. В дитини не було ні документів, ні свідоцтва про народження, ні паспорта. Він повністю нелегально якимось чином добрався. В нього тут були друзі на митниці, і він попов сюди. Хлопчик був замкнутий, він взагалі не розмовляв, не знав, що з ним робиться, <...> і вони залишили школу. В цьому році вони не прийшли, і я не знаю, яка їхня далі доля».

Інша респондентка з Мурсії повідомила, що є в місті хіба «підпільна» російська «школа-нешкола». За словами жінки, росіян більше в інших регіонах Королівства – ближче до Середземноморського узбережжя – Аліканти, Тороєха, Валенсії.

«Ви знаєте, у нас, в Мурсії, ми так прижали давним-давно росіян, в нас українське місто, в нас є якась одна підпільна російська школа (ну, можливо, це школа – нешкола, просто клас). Видно, вчитель займається з дітьми, але ніхто не знає і ніхто не видає, де вони і як, їх ні видно, ні чути».

Крім того, опитані з цієї країни сходяться на тому, що певні проблеми можуть бути хіба у Мадриді, а от у себе на місцях із московським впливом опитані українці не стикалися.

Німеччина. За словами респондентки з Франкфурта-на-Майні, традиційно потужний у Німеччині «руській мір» у 2022 році принішк. Водночас росіянам вдалося частину дітей-біженців з України перехопити до своїх шкіл, де буцімто – зумисне – відкрилися «українські класи». Їх наповнили, на думку опитаної, діти батьків, котрим «какая різниця», до якого середовища за кордоном – українського чи російського – належати.

«Вони (росіяни в Німеччині – Н.Д.) намагались перехопити дітей біженців, відкривали там у російських школах українські класи, і курси німецької, і все, що любе-голубе, тільки прийди до них. Частині людей це підійшло, частина і пішла в ті російські школи. Частина перестала ходити, коли побачила, що там „руський мір” присутній, <...> а частина і залишилася.

Ну і ти з тим нічого не зробиш, тому що, якщо людям „какая різниця”, їх

так просто не зміниш. Раз навіть бомби не вплинули на них. Трудно. Але, скажімо, ті, кому не байдуже, ті прийшли до нас – навіть, як вони російськомовні, але вони хочуть вчити українську».

Попри те, міркує співрозмовниця, до «неофітів» – російськомовних українців – треба ставитися привітно, хоч у «їхніх головах часто горох з капустою».

«Тому що ми можемо, звичайно, собі ізолюватися як діаспора, але тоді не буде майбутнього для тих, хто хоче дійсно змінитися. Це дуже складний процес. А „русскій мір” тут не спить. Вони (росіяни в Німеччині – Н.Д.) постійно намагаються, якщо діти не йдуть до школи російської, якісь заходи проводити. Росіяни постійно присутні».

Важливою проблемою для українців є офіційний статус російської мови як іноземної у німецькій освіті. Українській мові такого привілею на момент дослідження надавати не квапилися (але пізніше у землі Гессен – вперше у ФРН, зусиллями української проактивної спільноти, українську мову як другу іноземну в освітньому процесі таки запровадили [8]). Ситуацію ускладнює байдужість певної частини батьків-переселенців.

«Ми хотіли використати той момент, що багато дітей з України, і що важливо (вчити – Н.Д.) українську мову, саме українську, а не російську, <...> бо діти втікають від російських бомб, і російську мову їм пропонувати не зовсім коректно. Але в нас є багато батьків, „какая різниця”, які сказали: „Хорошо”. <...> І тоді нам німці кажуть: „Так батькам підходить російська”. Ну і в нас єдине, що залишається просити, щоб німці <...> не нав'язували російську, і старались її не пропонувати. Але хто уже погоджується, той погоджується».

Помітно впливає на політику німецьких держустанов велике промосковське лобі (у міністерствах, на славістичних університетських катедрах та загалом в освіті), вважає респондентка. Траплялися навіть випадки брутальної «підміни понять», коли переклад російською мовою подавався як переклад українською.

Попри те особи з промосковськими переконаннями в українській школі зазвичай не затримуються, адже їм там некомфортно. У школі постійно відбуваються волонтерські заходи, покликані допомогти ЗСУ, – приміром, конкурси дитячих малюнків для українських воїнів, збір коштів на українське військо. Водночас українку засмучує мовчання тамтешніх представників МЗС України.

Опитана з Дрездена зазначила, що проблема москвофільства серед німців велика. Крім того, жінка виокремила іншу неприємність – у німецьких школах почасти стаються конфлікти між біженцями різних національностей та представниками держави-агресора. Німецькі педагоги в таких ситуаціях намагаються «згладжувати кути».

Респондентка з Гамбурга нарікає на брехню тамтешніх росіян. Так, українську школу ті назвали своєю «філією». Крім того, на початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну вимушено переміщених українських дітей, по суті, намагалися (почасти успішно – через, на думку освітянки, байдужість батьків) красти «автобусами», поки дорослі розв’язували низку побутових питань по прибутті до Німеччини:

«До нас підходили батьки і питалися, чи ми не є філіалом (російської школи – Н.Д.). Я кажу: „Боже упаси! Хто вам таке сказав?“. А батьки: „В тій школі говорять, що в Гамбурзі є тільки одна українська школа, і це ми, а все решта – філії“. Але проблема в тому, що в цій „українській“ школі, чиєю філією начебто ми є, українською мовою не говорять. Батьки мені розповідали, що вони (росіяни – Н.Д.) там начебто пропонували українську мову для того, щоб українські діти приходили до них. <...> Але її там не викладають, цю українську мову.

На початку війни у нас були навіть такі випадки, коли російські школи пробували в пунктах, де люди українські, які шукали притулку і стояли у величезних чергах, буквально звідти запрошувати... Ну, батькам пропонували: „Ми заберемо ваших дітей, ми з ними поспілкуємося, <...> вам буде краще, вам буде легше. І в той час, коли ви тут займаєтеся серйозними справами (ви все одно стоїте в черзі і чекаєте),

ми їх (дітей – Н.Д.) заберемо, тоді пограємося з ними, поспілкуємося з ними”. Тому ми тусили кілька разів дійсно втрутитися навіть з офіційним зверненням до Генерального консульства, <...> через те, що там навіть автобусами приїжджали – уявіть собі, приїжджали автобусами (!) – запрошували дітей в автобуси і хотіли їх забрати (звичайно, погратися з ними і так далі)».

Попри те, як наголошує освітянка, українська громада згуртована. Респондентка хвалить генеральне консульство України та представництво Української греко-католицької церкви, співпраця з якими плідна.

За словами іншої опитаної, у Нюрнбергу (Баварія) дуже важко протидіяти московським наративам. Проте, на думку педагогині, безпосередньо росіяни побоюються зачіпати українців, чия діаспора тут стара, а війна «допомогла» посправжньому зцементувати громаду довкола українських національних цінностей.

Були, щоправда, батьки, які водили дітей і до української (у вихідні), і до російської шкіл (у будні). Притому, що в російських закладах дітей долучали до пропагандистських акцій: змушували, наприклад, робити два прапорці (український та російський) як символ миру та братерства між агресором і жертвою агресії.

«Були моменти, коли батьки відкрито говорили, що вони ходять і туди, і туди. Тому що, як правило, ці російські центри (це не є російські суботні школи, це російські центри) діють серед тижня. І багато батьків туди дітей ще серед тижня водили, бо ми ж надаємо тільки в суботу якісь заняття, а вони ще ходили серед тижня.

Чесно кажучи, я з одною мамою пішла туди трошки шпіонити. Я була в цьому російському центрі. І в якийсь один момент ми прийшли, і я побачила там значну кількість наших батьків з дітьми. Вони (батьки – Н.Д.), коли мене побачили, одразу всі засоромилися. І саме в цей день діти робили майстрування – український і російський прапор. Одна дитинка маленька, лялечка така, тримає два прапорці, російський і український. І діти це забирали з собою додому.

Коли ж батьки почали потім в суботній школі виправдовуватися, що вони

туди ходять серед тижня, бо нема де дітей залишити, бо вони тут нещасні, починали шукати моменти, я їм сказала, що це їхній вибір, я не можу серед тижня їх контролювати; це їхній вибір, куди вони ходять. Я запиталася тільки, як вони зреагували на ту майстерську поробку, яку ваші діти зробили. <...> Я якись, знаєте, старалася плачевні моменти їм нагадати, чому вони сюди приїхали. І той російський прапорець, який діти принесли додому. Я вам чесно скажу, на даний момент з нашої школи ніхто не ходить вже в ці центри. Тобто їм, напевно, дійшло».

Освітянка зазначає, що проактивна українська громада старається ігнорувати росіян, не мати з ними жодних справ. Навіть із «хорошими рускiмі», представниками тамтешньої опозиції, не комунікують. Хоча сам Нюрнберг, на думку респондентки, – місто дуже проросійське. Тому українці поводяться обережно, намагаючись «не радикалізувати» ситуацію. Проблема в тім, що, за словами опитаної, росіяни орудують великими сумами грошей і на момент проведення інтерв'ю силкувалися відкрити вже четвертий російський «культурний центр» – одне з провідних осердь «русского міра».

Іншу картину спостерігаємо в Аусбургу. Українська громада там, за словами респондентки, відчуває підтримку місцевої влади.

«В нашому місті спілка українців Аусбургу з початку війни має настільки сильну підтримку влади міста, мера міста, громади і спільноти, що я особисто не відчуваю ніяких проросійських впливів. Ми маємо багато поваги і респекту, і дуже сильну співпрацю з місцевою владою. Тому, хоч тут є проросійські райони, але вони ніяк не можуть мати вплив на нашу діяльність. Звичайно, може бути, їм не подобається те, що місто так підтримує нас, але це нікого не цікавить, що їм подобається, що їм не подобається».

Попри те в місті є платні російськомовні школи, українськомовні ж – безоплатні.

«Є російські школи, але вони були до війни так само. Є російські школи, але вони є платні теж. <...> Звичайно, що люди мають вибір – або вони підуть до російської школи, яка платна, або вони підуть до української школи, де вони отримують дуже хорошу якість, дуже добрий підхід, людяність, спільноту, групу, різні програми, і це буде безкоштовно».

З проблем українка виокремлює труднощі російськомовних дітей з України в переході на українську мову, бо в їхніх родинах і надалі послуговуються мовою агресора (йдеться головню про вихідців зі східних регіонів України – Харкова, Донецька, Маріуполя тощо).

Легше, порівняно з раніше згаданими регіонами Німеччини, обстоювати власні права українцям у Бамбергу, де, на думку респондентки із цього міста, сильного московського впливу немає, а українська школа «стоїть твердо». Водночас «хороші русські» все одно намагаються заманювати до своїх осередків українських батьків та їхніх дітей:

«В нас в Бамберзі також є ще інші організації, які допомагають українським біженцям. І там все російською, там навіть працюють росіяни, які дуже хочуть допомогти. І наші українці звичайно туди ходять і теж беруть участь в різних заходах. Це мене не цікавить, це мене не стосується, мені все одно, що вони роблять. Ми маємо свою школу і свою, так би мовити, політику, і свої цілі, свою мету, до якої ми ведемо дітей і з якою ми працюємо. <...> Ми стоїмо на своєму, і якщо комусь це не підходить, то вони, звичайно, можуть робити свій вибір. <...> Я не в захваті від цих інших заходів та організаторів російськомовних, але нічого з тим не зробиш – вони заманюють наших дітей і батьків, і батьки на це ведуться. Я не знаю, може, там нічого поганого немає, але те, що там все російською мовою, це мені вже про щось говорить».

Польща. Респондент із Варшави каже, що «руській мір» просочується головню через Польську Православну Церкву, знану москвофільськими настроями. Наприклад, тамтешні священнослужителі переконують вірян, що російський наступ – то кара українцям за вбивство «руських братів».

«Буквально з учорашньої зустрічі (27 березня 2024 року – Н.Д.), була в нас тут <...> в Українському домі. І там був отець ПЦУ. <...> Він каже, що вірянку пішла до Польської православної церкви – автокефальної, юридично і канонічно ніяк від Москви не залежної, але залежної фінансово й інтелектуально дуже сильно (тобто це один з таких проявів „руського міра” саме в Польщі). <...> І вірянку тому священнику Польської православної церкви каже, що от у нас горе, брата вбило – чи в Миколаєві, чи в Херсоні. А він (православний священник – Н.Д.) каже, що це вам кара за те, що ви вбиваєте руських братів. Є такий „руський мір” у православних церквах».

Крім того, у польській столиці досі діє щоденна російська школа, куди до 2014 року ходили навіть діти українських дипломатів (на це, до слова, нарікають обидва варшавських респонденти). А ще – так звані «хороші руські» мають школу «для вихідців із СНД».

«Оскільки там вчать справді з усього СНГ, із країн Центральної Азії, з Білорусі, з Росії, це такий, типу, „хороший” „руський мір”. Він присутній, він втягує українців».

Проблеми, окрім цих, є й із польськими, так би мовити, «лібералами» та «інтернаціоналістами», які нібито «з добрими намірами» звертаються до громадян України російською.

«Тут мені згадався момент, бо минулого року і позаминулого було багато міжкультурних асистентів, <...> українок в основному, які пішли в польські школи, допомагали, опікувались там українськими дітьми. І от одна з організацій варшавських, міжнародних (це польська організація, але вони займаються, в принципі, всіма іноземцями), виходячи з такої своєї, значить, ідеології багатокультурності, вчительку з України, яка працювала от у них конкретно, від їхньої організації в польській школі, <...> звинуватили в тому, що та відмовилася в школі говорити російською мовою з дитиною з України. <...> Це не те, щоб от

прямо «руській мір», але від нерозуміння контексту політики русифікації воно з такого лівого світопогляду виглядає, що українці – власне нацисти, нацики, які змушують дітей говорити українською мовою».

Прикро, як зазначає респондент, дошкуляє і зросійщеність частини біженців з України.

«Коли (поляки – Н.Д.) говорять, що ми для українських дітей підготуємо матеріали російською мовою, бо вони краще їх зрозуміють, то, на жаль, це об'єктивно в половині випадків так і є. А ще коли дитина заявляє, що вона не розуміє української. Ну, тут уже руки опадують, і <...> звинуватити тут у чомусь поляків абсолютно неможливо, бо от таке їхало, таке приїхало. Ну то що ж? А дитину тим більше в цьому не винуватимеш, бо це дитина».

Загалом шестеро із сімох опитаних у цій державі (мешканці Кракова, Команчі, Любліна, Варшави) відповіли, що істотного впливу «руського міра» тут немає. Одна з опитаних у Кракові додає, що попри російськомовність частини приїжджих українців, українську мову навчання вони сприймають нормально. Водночас жінка завважує, що прибулі з України гірше знають українську народну культуру, ніж автохтонні українці в Республіці Польща.

Респондентка з Кракова пояснює відсутність впливу «руського міра» частковою заборонаю в'їзду громадянам рф на територію Республіки Польща. Однак, за словами співрозмовниці, «є певний відсоток поляків, які „хейтять” українську школу» – буцімто вона забирає гроші з польського державного бюджету, хоча насправді, зазначає освітянка, українська школа сплатила мільйони злотих податку (за даними польського медіаресурсу «ОКО.press», у контексті «безпосереднього внеску українських шкіл до польського бюджету: з травня 2022 року по травень 2023 року українські школи сплатили 2,9 млн злотих податку із заробітної плати»). Крім того, фонд «Незламна Україна» орендує великі площі під три школи за ринковими цінами: «за один календарний рік лише за оренду без комунальних послуг він платить близько 3,6 млн злотих» [35]):

«Від чого ми ще потерпали, то це, коли виходять публікації в ЗМІ про нас, то часто „хейт” пишуть ще самі поляки. Вони називають нас українське гетто і думають, що ми користуємося їхніми податками, витрачаємо гроші на себе, хоча ми ніяким чином не беремо гроші в держави Польща, а навпаки – платимо податки для них, бо всі працівники працевлаштовані в Польщі. <...> От якраз серед поляків це могли би бути прихильники „русского міра”».

Чехія. Респондентка з Праги каже, що чимало росіян «опікуються» українськими біженцями, а проросійські «центри допомоги» фінансує рф (навіть під егідою ЮНІСЕФ). Хоча роботу допомогового центру для біженців, як свідчать матеріали з відкритих джерел, високо оцінюють українські дипломати в Чеській Республіці [31]. Натомість у чеській столиці станом на момент інтерв'ю (19 березня 2024 року) працювала тільки одна легальна українська школа.

«Так, у нас тут теж було закрили один такий гуманітарний центр. Фінансував їх ЮНІСЕФ. І закрили, бо там теж <...> для українських дітей <...> проводилася зовсім інша агітація. То я сама це знаю, тому що вчитель дітей прийшов до нас, розказував».

Респондентка з Брно виокремлює діяльність так званого «Мультикультурного центру», що насправді, на її думку, є російським осередком, який пропагує російську мову та культуру. Проблемою є також те, що до тамтешньої української школи батьки приводять своїх дітей часто після відвідин школи російської і часом долучаються до екскурсій та інших заходів, які організовує вищезгаданий «Мультикультурний центр». За даними з відкритих джерел, можемо зробити висновок, що йдеться про Мультикультурний центр «Brusinka» у Брно. Хоч, як зазначають в організації, тут і є так званий «український відділ», українськомовної версії сайту немає – натомість є лише російсько-, чесько- та англomовні сторінки. Проте людей із явно вираженими промосковськими переконаннями в місті ця респондентка не спостерігає.

«У нас є в Брно така організація, яка називається Мультикультурний центр, але історично це осередок російський і вони себе позиціонують, що, типу, вони об'єднують різні нації – звичайно, на основі російської мови вони їх об'єднують. І, на щастя, вони не дуже дипломатично і ніжно працюють з дітьми і батьками, тому всі, хто туди якимось чином був залучений, чи ходив на якісь гуртки або що, вони поступово перестали ходити через конфліктність. Але вони (представники «Мультикультурного центру» – Н.Д.) дуже тиснуть на російську мову, що це мова, яка єднає народності, національності, мова міжкультурного порозуміння».

Водночас мешканка невеличкого чеського містечка, назву якого просила не розголошувати, проблем із «руським міром» не бачить.

Велика Британія. Респондентка з Манчестера каже, що росіян у цьому місті мало – вони не мають цілісної громади і не можуть організувати власну школу. Іноді буває так, що, аби не викликати негативного ставлення до себе, росіяни видають себе за «молдаван» або представників інших національностей.

«Російських закладів не існує. <...> Розкажу трошки, тому що я багато років тут живу і ми жили дуже давно. Коли я приїхала, ми зустрічалися щоп'ятниці у пабі, в якому по п'ятницях зустрічалися всі люди з колишнього Радянського Союзу. Литовці, молдавани, росіяни, українці, всі-всі-всі. І там я познайомилася з деякими людьми: і з росіянами, і з українцями, з різними-різними людьми. І я дізналася, що вони намагалися організувати російську школу. Російська громада не існує, по-перше, тому що російські люди, хто приїздить сюди, – це або якісь програмісти, або хтось іще, або жінки англійців. Жінки англійців мають інші пріоритети в житті, а не навчати своїх дітей чомусь такому.

Але були спроби, і я знала про ці спроби робити російські школи, і одна жінка колись подзвонила мені і питала моєї поради. Мовляв, „Ну як же так, ваша школа вже так багато років, а наша школа тільки організується, два-три заняття – і розвалюється?“ А в них, в школі, 25 фунтів платили за годину батьки і 25, здається, вчителям – це коли нам давали 3, наприклад, чи 4 фунти, то це було

просто міфічно і нереалістично. А я чогось зрозуміла якось, і я сказала, що наша школа – це верхівка айсберга, яка називається українська громада, а у вас (росіян у Манчестері – Н.Д.) немає громади, і тому ця школа – це просто отакі конвульсії, як то кажуть».

Водночас у тамтешній українській школі за вживання російської мови звільняють із роботи, а користуватися в навчанні російськими ресурсами забороняють. З особистого досвіду опитана зазначила, що по-справжньому українкою стала лише в Англії, де їй розкрилися очі на суть національного руху, зокрема на постать Степана Бандери та інших борців за незалежність України. З початком великої війни освітянка обірвала зв'язки зі знайомою росіянку.

Мало росіян і в Лестері, тож респондентка із цього міста теж не має підстав нарікати на вплив «русского міра».

Респондентка з Редінга каже, що від росіян діяльність тамтешньої української школи оберігає «стара» українська діаспора, представники «Асоціації українців у Великій Британії». Водночас проросійські батьки та їхні діти у школі не затримуються, а ті, хто прийшли вчитися до української школи, мають чітку патріотичну позицію.

«Що ми малювали, я не пам'ятаю, якась вільна тема, але один хлопчик намалював російський танк, який підірвався на міні і з якого хлюпає калюжа крові, а на нього ще згори впала бомба, щоб добити. Тобто їх (українських дітей – Н.Д.) не треба сильно мотивувати, вони дуже сильно вже промотивовані антиросійськи».

Попри те, як зазначає опитана, російська мова у Редінгу помітна.

*«Багато є (російських шкіл – Н.Д.). І в Редінгу, і навколо. Російської – як г*мна після дощу. У нас навпаки, до нас прийшли діти, які раніше навчалися в російській школі. І стали тепер в українській (навчатися – Н.Д.)».*

Є російські осередки й у Ноттингемі. У цьому місті проживають діти-українці, що, за інформацією респондентки, принаймні до 2022 року відвідували і українську, і російську школи. До останньої могли ходити, щоб підготуватися до складання іспиту з другої іноземної мови (на жаль, російська мова є в переліку сертифікованих предметів, а української – після 1994 року, за браком попиту – досі немає). Однак, як уважає жінка, війна стала лакмусовим папірцем, і цим людям довелося робити остаточний вибір.

«Я знаю, що в Ноттингемі є російська школа, яка існувала давно вже. До початку війни, скажімо так, в нас була сім'я українців, які, так, як багато українців, говорили переважно російською мовою вдома, але все ж таки вони були такі свідомі українці, то хотіли і українську теж (вивчати – Н.Д.). Тому їхні діти в суботу ходили до української школи, а в неділю – до російської. Отако. <...> Звісно, з 2022 року це питання в них там, в російській школі, постало. Тому що виявилось, що там ця сім'я була не єдиною сім'єю українців. Звісно, ці діти туди ходили для того, щоб потім скласти оцей випускний іспит, де російська мова є в тому переліку. Тобто там мотивація зовсім інакша була. Там, звісно, школа позиціонувала так, що це освіта, і школа поза політикою, так як і більшість наративів, зараз популярних. І врешті-решт, так розумію, що переважна більшість цих українських сімей, звідти пішли. <...> Тобто ця сім'я зараз досі з нами. І вони ходять лише до української школи».

За словами респондентки з Лондона, деякі російські школи відкрили так звані «українські класи», щоб переманювати дітей-біженців з України (подібно, як бачимо, до аналогічних закладів у Німеччині). Певні українські школи, як каже освітянка, досі навіть співіснують в одному приміщенні зі школами російськими.

«Пропаганда далі є. Ми мали, наприклад, звернення директорів російських шкіл до нас із пропозиціями <...> разом вчити українських дітей. Ми знаємо, що є школи, російські школи, які відкрили українські класи, і туди ходять батьки.

Ті школи кажуть, що навчають дітей української мови. Не знаю, якої мови вони їх навчають, але яка там ідеологія – тут великі знаки запитання. Є так само питання до того, що є деякі українські школи у Великій Британії, які існують в приміщенні разом з російськими школами. Ми з цим намагаємося теж боротися, якось пояснювати, що це знову ж таки, напевно, неприйнятно сьогодні».

Труднощі створює й те, що у власне британських школах, як наголошує педагог, помітний вплив російської пропаганди, особливо в навчальних дисциплінах «Географія» та «Історія». Респондентка також зазначає, що діти з російськомовних родин далеко не завжди знають правдиву історію України.

□ *«Є питання, коли, наприклад, в програмі, в загальноосвітніх школах, російська певна тема не знята. Це тригерить травму для наших дітей. Тут ми напевно проводимо трошки освітні такі розмови з місцевими радами, департаментами освіти, як можна навколо цього питання вийти, щоб, якщо їм таки треба вже розказати всю географію Євразії, то принаймні достовірну інформацію. Ми на початку повномасштабного вторгнення разом з великою платформою „Twinkle” переклали для них всі ресурси на українську мову і звернули їхню увагу на те, що в деяких презентаціях, якими користуються британські вчителі, особливо з географії та історії, були неправдиво вказані факти, які стосувалися росії і підвищували вагомість росії взагалі на світовій арені штучно. Тобто стараємося на це звернути увагу».*

Водночас уся робота українських освітніх осередків, як стверджує українка, спрямована на протидію московській пропаганді.

ВИСНОВКИ

1. Повномасштабне вторгнення РФ в Україну спричинило зміни в організації освітнього процесу суботніх і недільних шкіл за кордоном. Зростання кількості учнів у цих навчальних закладах призвело до збільшення чисельності педагогічного складу та пошуку нових підходів до організації навчання. Школи адаптувалися до нових умов, зокрема розширили віковий діапазон учнів і залучили асистентів. Суттєвим викликом для суботніх і недільних шкіл стали російськомовні учні, які прагнули продовжити навчання в українських школах. Щоб не втратити їх, освітяни запровадили низку заходів – від інтерактивних занять до участі у волонтерських проєктах.

Ці школи стали осередками українознавчої освіти за кордоном і засобом зв'язку з Батьківщиною. Вони відіграють критично важливу роль у збереженні мови, культури та національної ідентичності дітей за кордоном в умовах війни в Україні та є тими місцями, де діти знаходять друзів, психологічну рівновагу та контакт з українським середовищем.

2. Дослідження показало, що форми навчання в українських суботніх і недільних школах варіюються залежно від країни перебування, потреб учнів та організаційних можливостей. Основною формою навчання здебільшого є очна, що дозволяє створити сприятливе середовище для підтримки української мови та культури. Водночас дистанційне навчання педагоги застосовують як додатковий інструмент, особливо у випадках, коли діти не мають можливості відвідувати школу.

Навчальні плани у більшості суботніх шкіл залишилися незмінними. В окремих закладах запроваджено нові предмети, зокрема іноземні мови (англійську, польську, німецьку, іспанську), математику, курси креативного мислення тощо.

Значну увагу адміністрації українознавчих навчальних закладів приділяють творчому розвитку учнів. На це спрямовані нововведені заняття з хореографії, музики, живопису, гончарства та інших видів мистецтва.

Багато шкіл запровадили уроки психологічної підтримки, що разом із вищезазначеними активностями допомагають дітям справлятися з наслідками травматичних подій, спричинених війною, та адаптуватися до життя в нових соціальних умовах.

Позакласна робота в українських суботніх і недільних школах Польщі, Чехії, Німеччини, Іспанії та Великої Британії є важливим інструментом для збереження культурної ідентичності, розвитку творчих і соціальних навичок учнів, а також для їх інтеграції в нове соціокультурне середовище.

Основні напрями позакласної роботи:

- Патріотичне виховання (вшанування жертв Голодомору та Героїв Крут, уроки пам'яті, відвідування місць вшанування пам'яті та місць поховань українських діячів і представників діаспори та ін.).
- Культурно-просвітницькі заходи (Шевченківські дні та події з нагоди вшанування знакових постатей в українській культурі, зустрічі з видатними українськими діячами сучасності, акції до Всесвітнього дня вишиванки, відзначення українських календарних свят, театральні вистави, майстер-класи з народних ремесел тощо).
- Спортивна та соціальна активність (спортивні секції та різноманітні гуртки, поїздки, пізнавальні екскурсії, фестивалі, членство в молодіжних організаціях «СУМ» і «Пласт»).
- Психологічна підтримка (арт-терапія тощо).
- Міжкультурна комунікація (взаємодія та спільні акції з іншими українськими школами за кордоном, участь у міжнародних проектах, співпраця з міжнародними організаціями та ін.).

Щодо позашкільних заходів, то вони не тільки сприяють збереженню національних традицій та мови, але й виконують роль моста між культурами, допомагаючи дітям зберегти зв'язок із Батьківщиною та водночас адаптуватися до умов нової країни. Як наслідок – такі заходи зміцнюють соціальні зв'язки всередині української громади та сприяють формуванню позитивного іміджу серед місцевого населення. Крім того, вони сприяють розвитку міжкультурного діалогу, толерантності та взаєморозуміння, що має важливе значення для формування мультикультурного суспільства.

Одним із ключових факторів успішного функціонування українських суботніх

і недільних шкіл є взаємодія між батьками, вчителями та адміністрацією. Вона є як позитивною, так і негативною. Основними чинниками формування ефективної співпраці є активне залучення батьків до життя школи, організація спільних заходів і відкритий діалог. Водночас формальна та пасивна взаємодія часом стає перешкодою для якісного освітнього процесу. Важливо продовжувати розвивати партнерські відносини, які сприятимуть комфортному навчанню дітей та ефективному функціонуванню навчальних закладів.

Дослідження дало змогу виявити як позитивні, так і негативні приклади взаємодії у тріаді адміністрація школи, учителі та батьки. Позитивні переважають. Основними інструментами ефективної взаємодії у цьому контексті є:

- Комунікація та координація. Адміністрація шкіл активно використовує сучасні засоби комунікації (групи в месенджерах, соціальних мережах, електронні листи) для оперативного інформування батьків та вчителів про навчальний процес, події та організаційні питання.
- Спільне планування. Важливим аспектом є залучення батьків до планування освітніх і культурних заходів. Це допомагає враховувати потреби та очікування родин, а також сприяє формуванню атмосфери довіри.
- Розподіл обов'язків. Адміністрація шкіл координує роботу вчителів, забезпечує їх навчальними матеріалами та організовує тренінги, тоді як батьки часто допомагають з організацією позашкільних заходів, логістикою тощо.
- Підтримка вчителів. Батьки активно співпрацюють з учителями. Такі спільні зусилля допомагають адаптувати методи викладання до психологічного стану учнів, багато з яких пережили травматичний досвід.
- Допомога батькам у вирішенні їхніх особистих чи родинних проблем, сприяння у спільнодії з місцевими органами влади.

3. Значне збільшення учнів в українських школах вихідного дня за кордоном після початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну спричинило для адміністрацій таких закладів певні незручності в плані розширення навчальних

приміщень. Директори були змушені переглядати угоди про оренду і просити в місцевої влади більше додаткових класів, шукати інші або різними шляхами розширювати наявні приміщення, орендувати і робити ремонт за власні кошти у приміщеннях для нових шкіл тощо. Щодо використання організаційної техніки, то залежно від прописаних у договорах умов, або продовжували користуватися, або використовували свою. Новоприбулих учнів і вчителів за необхідності також намагалися забезпечити ноутбуками чи планшетами.

Найскладнішою ситуація виявилася із навчально-методичним забезпеченням – вчителі скаржаться на брак відповідних підручників та методичних матеріалів. Але в цьому випадку багато залежить від країни. У Польщі, залежно від типу школи, наявні підручники або зовсім не підходять для різновікових та різнорівневих класів (тому вчителі створюють свої розробки, доповнюють навчальні матеріали власними та використовують інтернет-ресурси), або змушені переробляти старі підручники, затверджені Міністерством освіти Польщі. Вчителі Чехії та Іспанії вибірково використовують підручники, затверджені в Україні, адаптують і переробляють їх відповідно до потреб своїх класів або використовують інтернет-ресурси. У слов'янських країнах найбільше потребують двомовних підручників, оскільки діти плутають місцеві й українські літери і слова через їхню схожість. У Німеччині та Великій Британії достатньо підручників, робочих зошитів та художньої літератури, які вчителі підлаштовують під свої програми; там також активно використовують матеріали вебсайтів та інші онлайн-ресурси. У всіх країнах придбання нових підручників фінансують батьки, в окремих випадках це відбувається за кошти, отримані від грантів.

Вчителі українознавчих шкіл переважно працюють за невелику оплату, якої вистачає на проїзд і поточні витрати. У більшості випадків їхню роботу оплачують із батьківських коштів. Залежно від країни, додаткове фінансування на оплату роботи вчителів отримують через виграні гранти, від посольств України, центрів працевлаштування чи соціальних служб. З лютого 2022 року, коли до школи прийшли не лише нові учні, а й додаткові вчителі чи асистенти, їхню роботу також оплачують батьки.

Регулярних спонсорів українознавчі школи за кордоном, за винятком поодинокі допомоги від місцевих громадян чи фірм, не мають. Основними спонсорами діяльності цих шкільних осередків і до 2022 року, і після повномасштабного вторгнення були і залишаються батьки.

4. Повномасштабне вторгнення росії стало поштовхом до популяризації та підвищення цінності української мови серед українців за кордоном, зокрема тих, хто раніше нею не спілкувався. Водночас попри позитивні зміни в напрямі українізації, прибуття значної кількості російськомовних вимушених мігрантів з України до досліджуваних країн Європи показало масштаби русифікації в певних регіонах і стало викликом для діаспорних громад, де було табу на російську мову в освітньому просторі.

Це вплинуло на мовну ситуацію в українських неформальних закладах освіти (суботніх і недільних школах), адміністрація та педагоги яких були змушені шукати підходи, що сприяють підвищенню мотивації дітей вимушених мігрантів з України (переважно російськомовних) спілкуватися українською.

На початку війни респонденти спостерігали несприйняття російської мови з боку дітей-носіїв української, що іноді призводило до конфліктних ситуацій. Постали й виклики, пов'язані з опором батьків та інерцією використання російської мови в соціумі.

Закордонні українські школи почали виконувати роль центрів українізації, надаючи час на адаптацію та поступово заохочуючи новоприбулих учнів переходити на українську мову спілкування.

Дослідження дало змогу виявити непоодинокі випадки, коли діти, які перейшли на українську в школі, ініціювали українізацію у власних родинах, що є потужним позитивним показником.

Правда, є й сигнали, які викликають занепокоєння щодо зворотного процесу переходу на російську мову поза освітніми закладами, незважаючи на спалах українізації у 2022 році.

В українських шкільних осередках освіти за кордоном докладають максимум зусиль до викорінення щонайменших проявів російської культури, які прижилися в українському середовищі.

Для багатьох дітей-біженців, особливо зі сходу, центру та півдня України, перебування за кордоном стало ще й можливістю пізнати українські культурні традиції (наприклад, свято Миколая та ін.).

Творенню та зміцненню українського національного середовища для виховання дітей за кордоном сприяє створення осередків «Пласту» в українських школах, а також активне залучення батьків до культурних подій та акцій.

Іноді українським вимушеним мігрантам доводиться долати певні культурні упередження з боку громадян країн, що надали притулок. Водночас є потреба виховувати і в українських дітей-біженців повагу до інших національностей та їхніх цінностей.

5. Перед українськими суботніми та недільними школами унаслідок повномасштабного вторгнення з'явився комплекс проблем психологічного характеру, пов'язаних із навчальним процесом, з процесом еміграції, з травмою війни.

У навчальному процесі актуалізувалися проблеми, пов'язані з рівнем володіння українською мовою. Ці питання потребували уваги ще до повномасштабного вторгнення, однак у нових обставинах зумовили нові виклики перед учителями. Рівень володіння українською мовою став причиною появи психологічних бар'єрів у навчанні у випадках мішаних класів зі щойно прибулих носіїв мови та дітей діаспори, а також у зв'язку із фактором російськомовності.

Вплинули на навчальний процес і проблеми поведінкового характеру новоприбулих дітей та булінг або цькування з їхнього боку.

Неочікуваною для шкіл стала потреба в інклюзивних групах або класах. Діти з особливими потребами, які внаслідок повномасштабного вторгнення опинилися за кордоном, також потребували навчання у суботніх та недільних школах. Однак лише деякі осередки освіти мали можливості створити необхідні умови: забезпечити підготованих до роботи в інклюзивних класах учителів та асистентів.

Ще один комплекс проблем психологічного характеру, які виявило дослідження, пов'язаний із еміграцією, переїздом, втечею від війни. Зокрема різка зміна середовища, непланована і непідготована, стала серйозним стресогенним

чинником в цілому, зумовивши також невизначеність у питанні постійного місця проживання, у багатьох випадках – повну демотивацію до навчання чи іншої діяльності, поглиблення проблем з дітьми підліткового віку, складний психологічний стан матерів (загострення почуття провини) та дітей через розлуку з батьком і складні стосунки між батьками на відстані.

Вагома частка психологічних проблем пов'язана безпосередньо чи опосередковано із травмою війни, наслідки якої відчули як новоприбулі діти з батьками, так і ті українські сім'ї, які вже раніше проживали за кордоном. Як засвідчило дослідження, травма війни мала емоційні та фізіологічні прояви.

Спектр емоційних проявів травми війни представлений достатньо широко: страх, сум, плач, різкий переляк, замкнутість, підвищена емоційність, стримування позитивних емоцій. Серед чинників, які зумовлювали появу цих реакцій: пережиття війни в цілому (обстрілів, окупації, переховування), тренувальні сирени, сирени як меморативна практика, салюти, шкільний дзвоник, будь-який шум, військова техніка чи люди у військовій формі, спогади про Україну, про конкретні регіони і навіть радісна весела музика.

Фізіологічні прояви травми війни виявились найскладнішим наслідком. Зафіксовані випадки серйозних форм діабету, порушень сну, втрати мовлення.

Повномасштабне вторгнення вплинуло великою мірою на побудову психологічного супроводу у суботніх та недільних школах, оскільки з'явилися нові потреби та виклики. Зокрема новою стала потреба психологічного супроводу не лише дітей, але й батьків, особливо матерів. У вчителів виникла потреба здобуття психологічних компетенцій та навичок роботи в умовах травми війни. Традиційні гуртки, які працювали у межах освітніх програм шкіл, розширили свою діяльність у напрямі травмотерапії. Водночас суботні та недільні школи виявили потребу у посаді штатного психолога, хоча раніше не відчували гостро такої потреби.

6. Вплив російської пропаганди відчутний в освітній, культурній та почасти релігійній площинах більшої частини досліджуваних держав (головно у Великій Британії, ФРН, Чехії), як і на тимчасово окупованих територіях України. Попри те тамтешні українські громади, особливо «стара діаспора» (у Великій Британії та

Німеччині), намагаються активно протидіяти «руському міру» та поширенню його наративів в освіті, культурі, ЗМІ, налагоджуючи здебільшого ефективну співпрацю з місцевими органами влади та суспільствами європейських держав. Водночас є регіони, де, на думку опитаних, «руській мір» не має сприятливого ґрунту: певною мірою в Іспанії, Польщі, у частині Великої Британії, Німеччини та Чехії.

Зокрема варто виділити проблему зросійщености частини прибулих воєнних мігрантів, їхню байдужість до проблеми національного самоусвідомлення (у мовному, культурному, освітньому та інших аспектах). Це також є наслідком російської пропаганди, що її здійснювали всередині України впродовж багатьох років.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

1. Розробити серію навчально-методичного забезпечення з УМІ та української мови як успадкованої для дітей різного віку, зокрема дошкільного та молодшого шкільного.
2. Забезпечити сертифікацію знань дітей з української мови як іноземної.
3. Допомогти школам із розширенням та орендою приміщень, щоб зменшити кількість учнів в одному класі.
4. Розробити механізми зарахування стажу роботи вчителів українознавчих суботніх і недільних шкіл за кордоном.
5. Розглянути можливість оплати праці вчителів.
6. З метою мотивації започаткувати відзнаки/премії/стипендії тощо для учителів та учнів суботніх і недільних шкіл.
7. Організувати курси з психологічної підготовки для педагогів українознавчих суботніх і недільних шкіл.
8. Посилити співпрацю держави з українськими громадами, зокрема суботніми та недільними школами за кордоном, з метою ефективної протидії російській пропаганді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Богданьок О., Прізова В. Які наративи нав'язують російські підручники дітям в окупації – дослідження просвітян. Суспільне. Новини. URL: <https://suspilne.media/564007-aki-narativi-navazuut-rosijski-pidrucniki-ditam-v-okupacii-doslidzenna-prosvitan/> (дата звернення: 11.02.2025)
2. Висоцька О. Психологічні бар'єри при вивченні іноземних мов: передумови формування та організація подолання. Іноземна філологія. Вип. 128. 2015, 285-291 с. URL: <http://publications.lnu.edu.ua/collections/index.php/foreignphilology/article/view/141/139>. (дата звернення: 11.08. 2025).
3. Дельфінов О., Кирилюк Т. Біженців з України в Німеччині за рік побільшало на 90 тис. DW. 01.01.2024. URL: [w.com/uk/ukrainskih-bizenciv-u-nimeccini-pobilsalo-majze-na-90-tisac-u-2023/a-67866578](https://www.dw.com/uk/ukrainskih-bizenciv-u-nimeccini-pobilsalo-majze-na-90-tisac-u-2023/a-67866578) (дата звернення: 05.03.2025).
4. Дячкова, О. М., Мохнар Л. І. Психологічна допомога дітям в умовах вимушеної еміграції. Габітус. № 49. 2023, С. 103. URL: <http://reposit.sc.puczu.edu.ua/handle/123456789/21244>. (дата звернення 18. 08. 2025).
5. Закон України «Про освіту». Рада. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 17.09.2025).
6. Кашпіровська І. Аналіз стану освіти в українській діаспорі Канади за результатами моніторингу (анкети англійською мовою). Українознавство. 2006. № 4. С. 351–353.
7. Ключковська І., Долінська О., Горда О., Трумко О., П'ятковська О. Українське шкільництво за кордоном : як вплинула війна в Україні. Львів, 2023. 30 с. URL: <https://miok.lviv.ua/?p=22715> (дата звернення: 18.03.2025).
8. Кузьменко Ю. В одній із земель Німеччини вивчатимуть українську в школах. Суспільне. Новини. URL: <https://suspilne.media/753549-v-odnij-iz-zemel-nimeccini-vivcatimut-ukrainsku-v-skolah/> (дата звернення: 11.02.2025).
9. Левчук П. Запит на українську зростає : мовний портрет українських біженців

- очима польського дослідника. Суспільне Культура. 16.09.2022. URL: <https://suspilne.media/culture/281979-zapitna-ukrainsku-zrostaе-movnij-portret-ukrainskihbizenciv-ocima-polskogo-doslidnika/> (дата звернення: 12.03.2025).
10. Міжнародна українська школа: вебсайт. URL: <https://uis.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/> (дата звернення: 24.02.2025).
 11. Набула чинності заборона на в'їзд туристів із Росії до країн Балтії і Польщі. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-baltia-polshchaturysty-z-rosii/32040696.html> (дата звернення: 11.02.2025)
 12. Назарова Ю. Освіта українських біженок за кордоном (24 лютого – 20 червня 2022 року). URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-ukrayinskyh-bizhen-ok-za-kordonom-24-lyutogo-20-cherhvnya/> (дата звернення: 11.02.2025).
 13. Нехаєнко О. В. Бар'єр культурний. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Бар'єр_культурний (дата звернення: 30.09.2025).
 14. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення: 25.02.2025).
 15. Підлітки та їхнє життя під час війни : настрої, цінності, майбутнє: дослідження. URL: <https://dobrodiy.club/projects/research/> (дата звернення: 18.03.2025).
 16. Підручник і війна: навчальна література РФ на окупованій території як інструмент знищення ідентичності українців. Альменда. URL: <https://almenda.org/doslidzhennya-pidruchnik-i-vijna-navchalna-literatura-rf-na-okupovaniy-teritorii-yak-instrument-znishhennya-identichnosti-ukrainciv/> (дата звернення: 11.02.2025)
 17. Результати моніторингу щодо забезпечення функціонування державної мови у закладах загальної середньої освіти у 2023–2024 навчальному році. URL: https://sqe.gov.ua/wp-content/uploads/2024/07/Zvit_Funkcionuvannya_

- derzhavnoi_movi_ZZSO_2023-2024_SQEu.pdf (дата звернення: 14.03.2025).
18. Рішення «Про заходи з підтримки українців, які у зв'язку з російською агресією перебувають за кордоном» від 24 липня 2024 року. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/75292.pdf> (дата звернення: 04.02.2025).
 19. Розробка та впровадження програми гуманної комунікації в українській шкільній системі на основі активного вивчення досвіду країн із сучасними освітніми системами. Результати соціологічного дослідження. URL: https://docs.google.com/document/d/1tHgdGSxuf0_NG6FhTkdjZ0ztqU9ynX3U/edit (дата звернення: 23.09.2025).
 20. Росіяни завезли на ТОТ підручники зі своєю версією історії – Центр нацспротиву. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3893805-rosiani-zavezli-na-tot-pidrucniki-zi-svoeu-versieiu-istorii-centr-nacsprotivu.html> (дата звернення: 11.02.2025).
 21. Самигін Д. Культ Сталіна. Якими будуть нові підручники з історії у Росії та на тимчасово окупованих територіях. Українська правда. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/09/1/7418051/> (дата звернення: 11.02.2025).
 22. Свиридюк Ю. Україна повернула лише 800 із близько 20 тисяч викрадених Росією дітей. Суспільне. Новини. URL: <https://suspilne.media/775933-ukraina-povernula-lise-800-iz-blizko-20-tisac-vikradenih-rosieiu-ditej/> (дата звернення: 11.02.2025).
 23. Система освіти в Польщі. Instytut Praw Migrantów. 10.07.2024. URL: <https://www.instytutpm.eu/uk/system-oswiaty-w-polsce/> (дата звернення: 12.03.2025).
 24. Соколова С., Данилевська О. Мовна ситуація в школах України. Українська мова. 2018. № 3. С. 3–27. URL: https://iul-nasu.org.ua/pdf/ukrmova/3_18/3.pdf (дата звернення: 17.09.2025).
 25. Сподарик Г. Учні-біженці в українських школах у Польщі. Наше слово.

2023. 26 лютого. № 8. <https://nasze-slowo.pl/uchni-bizhenczi-v-ukrayinskyh-shkolah-u-polshhi/%20nasze-slowo.pl> (дата звернення: 12.03.2025).
26. Стоп шкільний терор. Особливості цькування у дитячому віці. Профілактика та протистояння булінгу. 2017. С. 11. URL: <https://web.archive.org/web/20180403125214/http://uire.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Doslidzhennya-buling.pdf> (дата звернення 11. 08. 2025).
27. Твердохліб Ганна. Травми війни : як допомогти собі впоратися із душевними ранами. Голос Америки, 25 лютого 2023. URL: <https://www.holosameryky.com/a/travmy-vijny-jak-dopomohy-sobi/6978965.html> (дата звернення 12. 08. 2025).
28. Українознавчі школи за кордоном. Опитування керівників. Львів, 2018. URL: https://miok.lviv.ua/wp-content/uploads/2018/08/2.-УКРАЇНОЗНАВЧІ-ШКОЛИ_керівники.pdf (дата звернення: 01.04.2025).
29. Українська діаспора та тимчасово переміщені особи за кордоном після повномасштабного вторгнення : дослідження. URL: <https://www.alda-europe.eu/wp-content/uploads/2023/03/> (дата звернення: 05.03.2025).
30. Українські школи за кордоном потребують системної державної підтримки. Проблеми та пропозиції щодо їх розв'язання. URL: <https://eo.gov.ua/ukrainski-shkoly-za-kordonom-potrebuiut-systemnoi-derzhavnoi-pidtrymky/2023/03/22/> (дата звернення: 27.02.2025).
31. У Празі презентували оновлений центр допомоги українським біженцям. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-diaspora/3651042-u-prazi-prezentovali-onovlenij-centr-dopomogi-ukrainskim-bizencam.html> (дата звернення: 11.02.2025).
32. Янковський О., Бадюк О. «Підручники ненависті» : російську літературу завозять, українську забороняють. Яку історію викладають в окупації? Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rosiyska-literatura-v-okupatsiyi-choho-navchayut-shkolyariv/32916123.html> (дата звернення: 11.02.2025).

33. Estadística del Padrón Continuo a 1 de enero de 2013. Datos a nivel nacional, comunidad autónoma y provincia. Instituto Nacional de Estadística. URL: <https://www.ine.es/jaxiPx/Datos.htm?path=/t20/e245/p04/a2013/l0/&file=00000008.px> (дата звернення: 11.02.2025).
34. Estadística del Padrón Continuo a 1 de enero de 2013. Datos a nivel nacional, comunidad autónoma y provincia. Instituto Nacional de Estadística. URL: https://www.ine.es/jaxiPx/Datos.htm?path=/t20/e245/p04/a2013/l0/&file=00000008.px#_tabs-grafico (дата звернення: 11.02.2025).
35. Garbicz K. Ratowniczkі edukacji. Ukraińskie szkoły w Polsce czuwają nad przyszłością Ukrainy. Oko.press. URL: <https://oko.press/rativnytsi-osvity-ukrainski-shkoly-u-polshchi-pratsiuiut-zadlia-maibutnoho-ukrainy> (дата звернення: 11.02.2025).
36. UNESCO. Ukrainian Refugees' Pathways to Inclusion in Education: Insights from Host Countries. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/ukrainian-refugees-pathwaysinclusion-education-insights-host-countries?hub=343> (дата звернення: 06.03.2025).

Наукове видання

**Галина Бойко, Оксана Галайчук, Оксана Горда,
Назар Данчишин, Галина Темник, Оксана Трумко**

**УКРАЇНСЬКІ СУБОТНІ ТА НЕДІЛЬНІ ШКОЛИ В ЄВРОПІ:
відповіді на виклики війни**

Монографія

За загальною редакцією **Ірини Ключковської**

Дизайн і комп'ютерне верстання: **Руслана Галецька**
Літературне редагування: **Оксана Горда, Наталія Кирчів**

МІОК Міжнародний інститут
освіти, культури
та зв'язків з діаспорою